

Х ДОСМУХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ - НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК

АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х.ДОСМУХАМЕДОВА

**АТЫРАУ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF THE ATYRAU
UNIVERSITY**

№ 2 (61) 2021

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Атырау қ., 2021
г. Атырау, 2021
Atyrau, 2021

«Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы» ғылыми журналында іргелі және қолданбалы зерттеулердің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарындағы тарих және археология, педагогика және психология, экономика және құқық бағыты бойынша мақалалар жарияланады.

Бас редактор
п.ғ.к, қаум. проф. **Идрисов Саламат Нұрмұханұлы**

Бас редактордың орынбасары
PhD доктор **Д.Ғ. Батрышев**

Жауапты хатшы
т.ғ.к. **Г. Кайргалиева**

Редакциялық алқа

Ғ.И. Имашев	Х.Досмұхамедов атындағы АУ п.ғ.д., проф.
Ш.И. Джанзакова	Х.Досмұхамедов атындағы АУ п.ғ.д., проф.
А.Б.Панькин	Б.Б.Городовиков атындағы КалмМУ п.ғ.д., проф. (Ресей)
Б.Т. Барсай	Х.Досмұхамедов атындағы АУ п.ғ.д., доцент
Л.Е. Қойшығұлова	Х.Досмұхамедов атындағы АУ п.ғ.к., қауым.проф.
Л.Б. Бердығожин	Х.Досмұхамедов атындағы АУ т.ғ.д., қауым. проф.
А.С. Сарсенов	Х.Досмұхамедов атындағы АУ т.ғ.д., проф.
П.М. Кольцов	Б.Б.Городовиков атындағы КалмМУ т.ғ.д., проф. (Ресей)
С.Ж. Сапанов	Х.Досмұхамедов атындағы АУ т.ғ.д.
Л.В. Орлова	Ю.А.Гагарин атындағы СМТУ э.ғ.д., проф. (Ресей)
Туралай Кенч	Кембридж университетінің PhD докторы, проф. (Ұлыбритания)
Б.Ж. Таубаев	Х.Досмұхамедов атындағы АУ а.-ш.ғ.д., проф.
Ж.Б. Шаяхметова	Х.Досмұхамедов атындағы АУ з.ғ.к., қауым. проф.

Меншіктенуші: "Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті" коммерциялық емес акционерлік қоғамы.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитетінде № KZ67VPY00025498 Мерзімді баспасөз басылымдарын қайта есепке қою арқылы 03.08.2020 ж. тіркелген.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 300 дана

Редакцияның мекенжайы: E01Y6P0 (060011), Қазақстан Республикасы, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы, құрылыс, 1 ғимарат, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

Научный журнал «Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова» публикует научные и образовательные материалы в области фундаментальных и прикладных исследований по направлению социально-гуманитарные науки: история и археология, педагогика и психология, экономика и право.

Главный редактор
к.п.н., асс. проф. **Идрисов Саламат Нурмуханович**

Заместитель главного редактора
доктор PhD **Д.Г. Батрышев**

Ответственный секретарь
к.и.н. **Г.Кайргалиева**

Редакционная коллегия

Г.И. Имашев	д.п.н., проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Ш.И. Джанзакова	д.п.н., проф. АУ им. Х.Досмухамедова
А.Б.Панькин	д.п.н., проф. КалмГУ им. Б.Б.Городовикова (Россия)
Б.Т. Барсай	д.п.н., доцент АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Е. Койшигулова	к.п.н., асс. проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Б. Бердыгужин	д.и.н., асс. проф. АУ им. Х.Досмухамедова
А.С. Сарсенов	д.и.н., проф. АУ им. Х.Досмухамедова
П.М. Кольцов	д.и.н., проф. КалмГУ им. Б.Б.Городовикова (Россия)
С.Ж. Сапанов	д.и.н., и.о. асс. проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Л.В. Орлова	д.соц.н., проф. СГТУ им. Гагарина Ю.А. (Россия)
Туралай Кенч	доктор PhD, проф. Кембриджского университета (Великобритания)
Б.Ж. Таубаев	д.с.-х.н., проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Ж.Б. Шаяхметова	к.ю.н., асс. проф. АУ им. Х.Досмухамедова

Собственник: Некоммерческое акционерное общество "Атырауский университет имени Халела Досмухамедова".

Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания зарегистрировано в Комитете информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан за № KZ67VPY00025498 от 03.08.2020 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 300 экземпляров

Адрес редакции: E01Y6P0 (060011), Республика Казахстан, г.Атырау, пр.Студенческий, строение 1, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

The scientific journal "Bulletin of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University" publishes scientific and educational materials of fundamental and applied research in social and humanitarian field: history and archeology, pedagogy and psychology, economics and law.

Chief Editor

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor **Salamat Idrissov**

Deputy chief editor

PhD **Didar Batryshev**

Responsible secretary

Candidate of Historical Sciences **Gulfairuz Kairgaliyeva**

Editorial Board

Gizatulla Imashev	Doctor of ped. Sciences, Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Sholpan Dzhanzakova	Doctor of ped. Sciences, Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Arkadiy Pankin	Doctor of ped Sciences, Ass. Prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Bakyt Barsay	Doctor of ped. Sciences, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyailya Koishygulova	Cand. of ped. sciences, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Leskali Berdyguzhin	Doctor of Historical Sciences, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aldar Sarsenov	Doctor of Historical Sciences, Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Peter Koltsov	Doctor of Historical Sciences, Ass. Prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Saifulla Sapanov	Doctor of Historical Sciences, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyudmila Orlova	Doctor of Social Sciences, prof., Samara State Technical University (Russia)
Turalay Kenc	Doctor PhD, prof. University of Cambridge (UK)
Baktybek Taubaev	Doctor of Agricultural Sciences, Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Zhanna Shayakhmetova	Candidate of Law, Ass. prof. Kh.Dosmukhamedov Atyrau University

Proprietary: Non-profit joint-stock company "Khalel Dosmukhamedov Atyrau University".

The certificate of registration of a periodical printed publication was registered in the Information Committee of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan N KZ67VPY00025498 issued on 03.08.2020

Periodicity: 4 times a year.

Circulation: 300 copies.

Editorial address: Student Ave., building 1, Atyrau, Republic of Kazakhstan, E01Y6P0 (060011), tel. +7 (7122) 276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ~ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ~ HISTORY AND ARCHEOLOGY

Ә.Қ. Мұқтар, Ж.К. Диярова Ортағасырлық Сарайшық жәдігерлері тарихи дерек ретінде [Exhibits of medieval Saraishyk as historical sources].....	6
--	---

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ~ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ ~ PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Э.О.-Г. Дальдинова, Н.В. Бевеликова Лексическое поле национальных игр [The lexical field of the national games].....	17
С.Қ. Әбілдина Қазақ этнопедагогикалық мұрасы - студенттерді рухани-адамгершілікке тәрбиелеу құралы [Kazakh ethno-pedagogical heritage - a means of spiritual and moral education of students].....	22
S. Karabalina, A. Tleuova Formation and development of intellectual potential of university students.....	30
К.О. Казиев Болашақ педагог-психологтардың рефлексиясын дамытудың педагогикалық шарттары [Pedagogical conditions for the development of future teachers-psychologists' reflection].....	35

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ~ ЭКОНОМИКА И ПРАВО ~ ECONOMICS AND LAW

С.Б. Альдешова, Г.Т. Ахметова, М.Т. Баймуханова, А. Кулбатыров Кәсіпорынның мүлдіктік кешендерін жаңғырту және дамыту жолдары [Ways of modernization and development of enterprise property complexes].....	42
---	----

FTAMP 16.21.61
ЭОЖ 904 (574)

DOI 10.47649/vau.2021.v61.i2.01

Ә.Қ. Мұқтар¹ , Ж.К. Диярова^{1*} ¹«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК

Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы

*e-mail: i-sunshine@bk.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ САРАЙШЫҚ ЖӘДІГЕРЛЕРІ ТАРИХИ ДЕРЕК РЕТІНДЕ

Мақалада «Сарайшық» музей-қорығының ғылыми қор коллекциясының қалыптасу тарихы қарастырылған және «Сарайшық» музей-қорығы қорында сақталған бірегей жәдігерлерге сипаттама берілген.

Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» - республика көлеміндегі танымал, Атырау облысындағы туристер көп келетін мәдениет ошақтарының бірі.

«Сарайшық» музей-қорығының жәдігерлер топтамасы Қазақстанның материалдық, рухани мұраларын қамтыған.

Қазіргі таңда музей-қорық қорында 4000-нан астам жәдігерлер бар. Олардың көпшілігі Қазақстанның тарихы мен мәдениетінің баға жетпес құндылықтары болып табылады.

Авторлар коллекцияға жіктеуді ұйымдастырудың негізгі кезеңдерін талдай келе, оны қалыптастырудың екі негізгі жолын көрсетті. Бірінші және негізгі жолы – археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде табылған артефактілер есебінен коллекцияны толықтыру. Ортағасырлық Сарайшық қаласы орнындағы археологиялық қазба жұмыстары және облыс көлеміндегі басқа да қазба-барлау экспедициялары арқылы. Екінші жолы - экспонаттар санын қарапайым азаматтардан қабылдай отырып «Музейге сый» акциясы есебінен және шет мемлекеттердегі жәдігерлер көшірмелерін алу арқылы. Мақаланың ерекшелігі де республикадағы басқа музейлердегі және шет ел көлемінде әкетілген жәдігерлер туралы жазылуында, олар туралы ақпараттардың берілуі.

Бұл мақала Сарайшықты зерттеуші үшін де, қала тарихына қызығушылық танытушылар үшін де пайдалы ақпарат болып табылады.

Негізгі сөздер: Сарайшық, жәдігерлер, музей-қорық, тарих, археология, қор, коллекция.

Кіріспе

Сарайшық – Алтын Орданың Ұлы Жібек жолы бойындағы сауда қаласы ретінде ғана танымал емес, ол бай тарихи мұраларды сақтап отырған киелі орын.

Тарихшы ғалымдар Сарайшықтың пайда болуын XIII ғасырда, яғни Шыңғыс ханның немересі Бату ханмен байланыстырады. Әзірге белгілі болған деректерге сүйенсек, бұл орын туралы жазба мәліметтер XIV ғасырдың алғашқы жартысынан басталады да, оларда Сарайшық гүлденген қолөнері мен сауда қаласы болғандығы айтылады.

Сарайшық туралы алғашқы жазба дерек қалдырған арабтың белгілі географ – ғалымы, саяхатшысы Ибн-Батута. Ол өзінің саяхаттарының бірінде, 1334 жылы «Үлкен Сарай» қаласынан шығып (Сарай-Берке-Алтын Орданың астанасы), Азияға жасаған сапарында Сарайшық қаласында болған. Бұл жөнінде ол: «Біз Сарайшық қаласынан ат жеккен арбамен он күн жол жүріп, Сарайжүк қаласына жеттік. Бұл «Ұлысу деп аталатын» үлкен, терең, ағысы қатты өзеннің жағасындағы гүлденген әсем қала екен және дүние жүзіндегі Бағдаттан кейінгі екінші жүзбелі көпір осында екен» - деп жазған [1, 16 бет]. Сарай-жүк кіші Сарай деген мағынаны білдіреді. Ол кезде Сарай Бату, Сарай Берке қалаларын үлкен Сарай, Сарайшықты кіші Сарай деп атаған. Бұдан кейін Сарайшық жөнінде жазба дерек қалдырған ағылшын көпесі Антоний Дженкинсон. Ол 1558-1559 жылдары Каспий теңізінің солтүстік және шығыс жағалауына саяхат жасауы кезінде Сарайшық қаласына соғады. «Теңізден бір күндік сапарда

үлкен өзен жағасындағы гүлденген Сарайшық деген қалаға келдік. Бұл қала орыс патшасымен көңілдес Измаил деген татар князінің қол астында екен. Шығыс пен Батысты байланыстыратын керуен жолының үстінде болғандықтан қолөнері мен саудасы дамыған қала екен» деп сипаттайды.

Сарайшықтың гүлденуіне XIII-XIV ғасырларда керуен жолының Солтүстік Каспий тармағының жандануын тікелей әсер етті. Аталған кезеңде Сарайшықта Жібек Жолының бірнеше тармақтары тоғысты:

- Қытайдан жібек артқан керуен жолдың тіке батысқа шығар тармағымен Алакөл, Дүнгенге, Тараз, Отырар арқылы Сыр бойын жағалап Сарайшыққа келсе,

- Жолдың Қытайдан шығатын келесі бір тармағы Пәкістан, Үнді елдерін аралап, Үргеніш арқылы Сарайшыққа,

- Үшінші тармақ сонау Араб елінен, одан бергі түстік елдерін жуық аралап Сарайшыққа,

- Келесі Түркия жақтан шығатын жол тармағы, барлығы Сарайшықта тоғысып, сол кезгі астана қалалар – Еділ бойындағы Бату мен Берке атындағы Сарайлардың бірі арқылы одан әрі Еуропаға асатын [2, 81 бет].

Сарайшық қаласы XIII-XVI ғасырларда Батыс пен Шығысты байланыстыратын Ұлы Жібек Жолының бойындағы маңызды бекеттердің бірі болғандығын көруге болады.

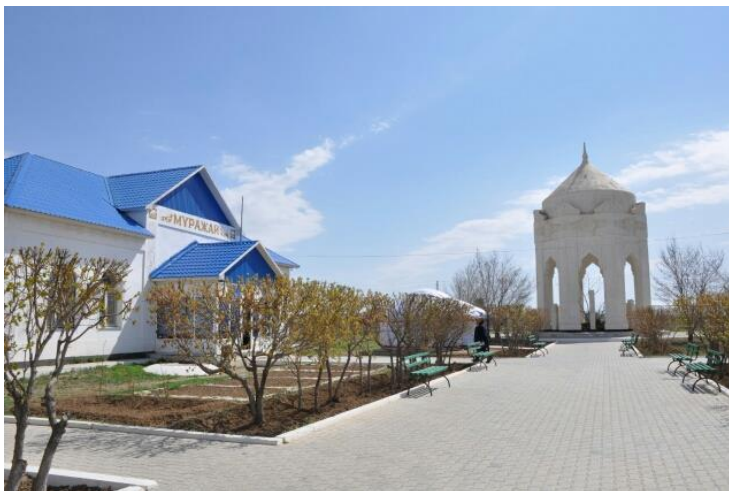
Сарайшық қаласының орны зерттеушілердің назарын аударып бастайды. 1937 жылы Сарайшықты Н.Арзютов зерттесе, ал 1950 жылы жазда Қазақ КСР Ғылым Академиясының тарих, археология және этнография институты тапсырмасымен Сарайшыққа Ә.Марғұлан бастаған Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы келеді. Экспедиция құрамында институт ғылыми қызметкері Г.И.Пацевич, аға лаборант П.В.Агапов, фотограф А.А.Попов болады. Нәтижесінде белгілі археолог Ә.Марғұлан «... қала XIII ғасырда салынған» деп еш бұлтаңсыз дәл айтады.

Бұл ғалымдардың пікірлері атыраулық зерттеушілер Ж.Жұмабаева, М. Кипиевтің «Сарайшық – бабалар мұрасы» еңбегінде келтіріліп, Сарайшық туралы мәліметтердің ғылыми айналымға енуіне жол ашты [3]. Еңбекте Сарайшық қалашығына қатысты XIV ғасыр мен XX ғасырдың 80-ші жылдарына дейін жазылған деректер жинақталған, оның ішінде ғалымдардың, саяхатшылардың, өлкентанушылардың және басқа да зерттеушілердің бұрыннан белгілі және белгісіз болған барлығы 26 дерегі, сонымен қатар, ішінде фотосуреттер мен сызбалар, зерттеушілер қолданған ортағасырлық карталары енгізілген.

Жасалынған жұмыстар, қазба қорытындыларына сүйене отырып, 1999 жылы 2 мамырда «Хан Ордалы Сарайшық» музей-қорығының іргетасы қаланып, 3 қыркүйекте ашылу салтанаты өтеді.

Музей қорықтың 1999 жылдан бастап арнайы мемлекеттік мекемеге айналған кезеңіне дейінгі қалыптасу, даму тарихы 2019 жылы музей-қорықтың 20 жылдығы аясында «Сарайшық» музей-қорығы тарихы кітабында толық жазылды [4]. Сондай-ақ, музей-қорықтың қорында сақталған жәдігерлер туралы ақпараттар еңбектің бір тарауында қамтылды.

1999 жылы музей-қорық ашылып халыққа қызмет көрсете бастаған кезде музей қорында 200-ден аса жәдігер болған (сурет 1).

Сурет 1. «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы

Музей қорына Сарайшықтың қазба орнынан табылған XIV ғасырға жататын қыштан жасалған су құбыры мен шығыр құмырасының фрагменті [5], сонымен қатар, қыштан жасалған әр түрлі көлемдегі құмыралармен олардың фрагменттері алғашқы жәдігерлер болып қабылданған.

Қазіргі күні «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы қорында 4568 заттай жәдігерлер болса, оның 23 данасы этнографиялық, 3755 данасы археологиялық, 10 данасы фото-архивтік құжаттар, 765 данасы нумизматикалық 15 көркем сурет жәдігерлері болып бес ғылыми классификациялық топқа жіктелген [6, 60 бет]. Олардың көпшілігі түпнұсқа, өте құнды, қайталанбайтын туындылар.

Негізгі бөлім

Музей қорындағы археологиялық жәдігерлер тобы Сарайшықта жүргізілген қазбалар кезінде табылған жәдігерлерден тұрады. Ең ежелгі археологиялық жәдігерге VII ғасырға жататын тастан жасалған келсап, VIII-IX ғасырға жататын темірден жасалған еңбек құралдарын айта аламыз [7].

Археологиялық жәдігерлер тобының 80-90 %-ы қыш бұйымдардан тұрады.

Қыш бұйымдардан шеберлердің ыдыс формаларының бірнеше түрін жасау технологиясын жете меңгергенін байқаймыз. Олар Сарайшық өңірінде қыштан ыдыс жасау өнерінің ерекше дамығанын және ыдыстардың нақышталу сипаты мен өрнектердің мән-мағынасына назар аударғанын көрсетеді.

Ортағасырлық Сарайшық қаласы орнынан табылған қыш ыдыстарға толықтай сипаттама жасалған ғылыми еңбек ретінде авторлары З.Самашев, В.Плахов, О.Кузнецова болып табылатын «Сарайшық керамикасы» кітабын айтуға болады [8].

Қыш бұйымдарын сырланбаған және сырланған деп екі коллекцияға жіктеуге болады.

Қор бөлімінің коллекцияларының біразы сырланбаған қыш бұйымдардан тұрады. Олар: азық-түлікті сақтауға және оларды тасымалдауға арналған ас үй ыдыстары (қазан, құмыра, қақпақ, амфора тәріздес ыдыстар және хұмдар) және асхана ыдыстары (тостаған, кесе, тәрелке, тағара) (сурет 2) болып бөлінеді.

Сурет 2. Сырланбаған қыш бұйымдары

Ортағасырлық Сарайшық қаласы қазбасынан табылған көлемі үлкен және пішіндері әртүрлі хұмдар астық және тағы басқа азық-түліктер сақтауға пайдаланылған. Олардың бүйірлерінің сыртына, иініне, төменгі жағына күйдірілгенге дейін кертіп салынған өрнектерді кездестіруге болады. Бұларға қарап шеберлердің өзіндік қолтаңбасы немесе айрықша белгілері болған болуы мүмкін деп жорамалдауға болады.

Сондай-ақ, коллекция ішінде әр түрлі пішіндегі шырағдандарды да атауға болады. Ал, сфероконустар өзінің жасалу технологиясымен, отқа төзімділігімен ерекшеленеді.

Сарайшықта сақталған бұл ерекше жәдігерді 1950 жылдың 12 тамызындағы Гурьев облысының (бүгінгі Атырау облысы) «Социалистік құрылыс» газеті Ә.Марғұланның Жайық жағалауында қолына сфероконус (сурет 3) ұстап терең толғанып тұрған суретін жариялады. Сурет астына: «Қазақ ССР Ғылым Академиясының археологиялық экспедициясы Бақсай ауданындағы (бүгінгі Махамбет ауданы) ескі Сарайшық қаласын қазып зерттеп жатыр. Экспедицияны Қазақ ССР Ғылым Академиясының мүше-корреспонденті, профессор А.Марғұлан басқарады» деп жазады.

Сурет 3. Ә. Марғұланның Жайық жағалауында қолына сфероконус ұстап тұрған суреті

Археолог Е.Ш.Ақымбек сфероконус жөнінде жазған «Ортағасырлық Ақтөбе қаласынан табылған сынапкөзелер» мақаласында бұл конус тәріздес ыдыстың шығыс жазбалары бойынша «симаб-кузаче» (симаб-сынап, кузача-тар мойынды ыдыс) деп аталғанын, яғни қазақша сынапкөзе болатынын дәйектейді. Сынап көзенің аузы тар, бүйірі жарты шар тәрізді, түбі сүйір болып жасалынуы сұйықтық сақтауға, төгілмеуіне, аузын тығындауға ыңғайластырып жасалғанына дәлел. Табылған сынапкөзелердің ешқайсысының тығыны болмауы, тығынның ағаштан жасалғандығын дәлелдейді [9].

Қазба барысында қала дамуының жоғары деңгейде болғандығына тағы бір дәлел – қыштан жасалған, су ағуға арналған құбырлар және жылу жүйесіне арнап жасалған пештің құбырлары табылуы (сурет 4). XIII-XIV ғасырларда бір үлкен тұрғын бөлменің көлемі 5x6 м немесе 6,2x6,8 м шамасында болған. Бөлме қабырғаларын бойлай шикі кірпіштен жалпақ суфалар (сәкілер) салынып, олардың үстіне киіз-кілемдер төселген. Суфа ішімен жылу жүретін кан арналары жасалған. Суфалар қабырға бойымен Г-пішіндес, П-пішіндес болып орналасқан. Тандыр пешке жағылған от қызуы кандар арқылы өтіп бөлмелерді жылытатын болған [1, 19-20 бет]. Мұның қазіргі күні пайдаланылып жүрген «жылы еден» жылу жүйесінен еш айырмашылығы жоқ.

Сурет 4. Қыш құбырлары

Ал су құбырлары үйлерден шыққан ағынды суды сыртқа жіберуде қолданылған. Сонымен қатар, өзеннен егін шаруашылығына, басқа да қажеттілік үшін биікке су шығару мақсатында түрлі қондырғылар, жабдықтар қолданылды. Ғасырлар бойы бұл жабдықтар ең қарапайым түрден күрделі жүйеге дейін даму үстінде болды. Оған қоғамның әлеуметтік-экономикалық жағдайының өзгеруі әсер етті. Адам күші жұмсалып келген су тасу біртіндеп жылқы, түйе, есек, өгіз сияқты жануарлардың күшін пайдалану арқылы жүзеге асырылса, өзен жағасына орнатылған шығырмен су шығарудың «конвейерлік» тәсілі бұл жүйенің де дамығанын көрсетеді. Шығыр немесе «парсы доңғалағы» суармалы егін үшін таптырмас тәсіл болды. Шығыр доңғалағы ені 5-7 см, қалыңдығы 2 см ағаштан жасалған, оның ұзына бойына шығыр ыдыстары байланады. Қазба жұмыстары барысында табылған шығыр ыдыстары - сопақша келген, бүйірі кең, түбі үшкір болып біткен қыш ыдыстар. Шығыр доңғалағының диаметріне қарай ұлы (үлкен) шығыр, кіші шығыр аталған. Үлкен шығырларға 28-30 құмыра, кіші шығырларға 12-16 құмыра байланатын болған. Ұлы шығырды атан түйелер, аттардың күшімен айналдырса, кіші шығырды айналдыруға өгіз, есектерді пайдаланған. Шығырмен

жоғарыға шығарылған су әрі қарай арықтар бойымен, құбырлармен керекті жеріне жететін болған [10, 353 бет].

Қазба жұмыстары кезінде әр түрлі мөлшердегі қақпақтар табылды: кішкентай қақпақтар диаметрі 10-12 сантиметрден, үлкен қақпақтар диаметрі 25-30 сантиметрге дейін, ортасында немесе жанында ілмек тәрізді тұтқасы бар қақпақтар және сопақша тесігі бар қақпақтар. Олар өсімдік, геометриялық және сирек зооморфтық сипаттағы ою-өрнектермен, мүсіндермен және штампталған әшекейлермен әдемі безендіріліп отырған.

Коллекциялардың келесі топтамасы сырланған қыш бұйымдар. XIII-XIV ғасырларда қала мәдениеті өзінің ең биік шыңына жетеді. Бұл уақытта кең таралған глазурьмен қапталған қыш пайда болады. Қыш бұйымдарды жасау үшін темірлеген, пластикалық қасиетті жоғары немесе орташа деңгейлі балшықтар, соның ішінде әртүрлі темірленген қоспалы, темірленген және карбонаттық қоспалы түрлері пайдаланылған. Қоңыр теміртас, слюда және әктас бұл балшықтардың табиғи қоспалары болып келеді. Қамыры, ыдыстардың сынықтары арқылы көз жүгіртсек, өте тығыз да тегіс немесе ұсақ қиыршықты. Жасанды қоспалар ретінде тозаң түрлі, негізгіге ұқсас шамот пен ргоза жиірек, ал граниттік ірі құмдар сирек пайдаланылған. Барлық бұйымдар көзе дөңгелегінде даярланған. Бұйымдардың сырлануы әртекті болып келеді: мөлдір қорғасандық және күңгірт; қорғасынды - сілтілі және сілтілі. Жасыл мөлдір сырлы, мөлдір сары сырлы, қоңыр сырлы, мөлдір, түссіз сырлы қыш бұйымдар [8, 56 бет].

Музей қорындағы орташа кеселер мен табақтардың өрнектерінде ақ фонға қарамен және көкпен немесе ақ фонға сия көк түспен салған безендірулер көп кездеседі. Қиғаш тор көздер мен өсімдік жапырақтары, сабақтары түріндегі оюлар да кездеседі. Оны «темуридтік стил» деп атайтын керамиканың өндірістік тәсілі деуге болады [8, 63 бет]. XV-XVI ғасырларда ең көп тараған осы тәсіл Сарайшықта да ыдыс сәндеудің жоғары дәрежеде дамығанын білдіреді.

Сондай-ақ, табылған басқа да ыдыс-аяқтар араб жазуларымен, үш, төртбұрышты композициялармен, гүл бейнелерімен безендерілген.

Соның бірі 1950 жылы Ә.Марғұлан Сарайшықтан тапқан қыш ыдыс түбіндегі самұрық құс бейнесі ғалымның Сарайшықтың болашағынан күткен мол үмітінің орындалуы, арманының ақиқатқа айналуындай.

Сарайшық археологиялық қазба жұмыстары кезінде жиналған шыны заттардың коллекциясы жергілікті шыны шеберханалардың болуын болжауға мүмкіндік береді. Сарайшықта табылған шыны ыдыстар қатарында: шырағандар және бесіктің шүмектері бар. Оларды жасау үшін сәл көпіршікті жасыл әйнек қолданылған.

Сондай-ақ, өңделмеген борпылдақ темір бұйымдары өндіріс қоқыстарынан табылды. Әдетте, темірден пышақтар, құлыптар, қапсырмалар жасалған.

Музей қорының этнография тобында XIX ғасыр жәдігерлерінен бастап XX ғасырға дейінгі кезеңді қамтитын қазақтың қолөнер қазыналарының небір тамаша үлгілері сақталуда. Этнография бөліміндегі күнделікті өмірде қолданылатын дәстүрлі заттардан көлемді үй жиһаздары: үлдірік (ыдыс қойылатын сөре), кебеже, жастағаш, бесік, сандық болса, темір және жез бұйымдарынан жез құмандар, қазан, XX ғасырдың басындағы Германияда жасалынған сүт тартатын құрылғысы, теріден жасалған бұйымдар: қасқыр және түлкі терілері, дойыр қамшыларды, ал қолөнер туындыларынан кестелі-тоқымалы бұйымдар: терме және қақпа алашалар, кестелі орамал, көрпе жастық, шапан және т.б. бірін-бірі қайталамайтын жәдігерлерді айтуға болады. Ұлттық мұраларды жинақтауда «Музейге сый» акциясы негізінде халықтың қолында сақталған көне мұраларды қабылдау жақсы нәтиже берді.

Музей қорындағы фото-архивтік құжаттар жеке тұлғалардың өздерінің жеке қорындағы деректерді тапсыру арқылы жиналды. Олар араб графикасымен, қазақ және орыс тілдеріндегі құжаттар. Біразы архивтерден алынған материалдар. Бұл деректердің тақырыптары да әртүрлі.

Қордағы осы дүниелердің қай-қайсы да сұрақтарға жауап, ізденіске жаңалық, пікірге дәлел болады деп ойлаймыз. Архивтік деректерден профессор Ә.Мұқтар тапсырған Башқұртстанның Ұлттық архивінен алынған Кәкімбек Байғазиевтің имам болып тағайындалғаны жөніндегі құжаты (1892 ж.), профессор Ж.Мұстафиннің «Сарайшық қаласының тарихы мен тағдыры» диссертациясы, профессор А.Ахметтің жеке қорынан қажы Алдоңғар Қарағұловтың Меккеге барған құжаттары (1863 ж.), Г.Ф.Генстің жазбасындағы «Қазақ хандары туралы, соның ішінде Арынғазы Әбілғазыұлы жөніндегі» архивтік деректер, араб тілінде қажы Ғұбайдолла Араловтың Меккеге барғанда жазған күнделігі, Санкт-Петербург архивінен алынған Атыраудың (Гурьев) тарихи-мәдени ескерткіштерінің фото суреттері, ноғайтанушы А.Исиннің Еділ-Жайықтағы Ноғай Ордасы мен Қазақ Хандығының тарихын зерттеуге жаратқан кейбір архивтік құжаттарының көшірмелері, Атырау облысы Тарихи-мәдени мұраны зерттеу орталығының басшысы М.Кипиевтің жеке қорынан 1950 жылы Сарайшықта жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарына қатысты құжаттар мен фотосуреттер, «Хан Ордалы Сарайшық» музей-қорығының ашылуына үлес қосқан өнертанушы Қ.Жұмалиевтің жеке қорынан бірқатар құжаттардың көшірмелері жинақталған.

Музей қорында сақтаулы жәдігерлердің бір бөлігі - нумизматикалық материалдар. Нумизматикалық материалдар негізінен қазба барысында табылған ортағасырлық тиындардан тұрады. Бұл тиындардың зерттеу нәтижелері, авторлары З.Самашев, Р.Бурнашева, Н.Базылхан және В.Плахов боп табылатын, «Сарайшық тиындары» ғылыми монографиясында жарияланған [11].

Музей қорында 500-ге жуық нумизматикалық жәдігерлер сақтауға алынған. Қордағы тиындардың көбі мыстан соғылған пұлдар, бірнеше күмістен соғылған дирхемдер де бар (сурет 5). Тиындардың әдетте сақталуы нашар боп келеді, сондықтан олардың көбіне толық атрибуция жасалмаған. Нумизмат маманның тапшылығы да жұмыстың аяқталмауына себеп болып отыр.

Сурет 5. Тиын сауыт пен мыс тиындар

Сарайшықтың нумизматикалық материалдары XIII-XV ғғ. аралығын қамтиды. Тиын соққан қалалардың географиясы кең, ауқымды келген. Олар - Қырым, Солтүстік Иран, Еділ бойы, Хорезм қалалары мен Сарайшықтың өзінде соғылған. Сарайшықта табылған ең көп тиындар – Өзбек және Жәнібек хандардың тұсындағы ақшалар [1, 27 бет]. Бұл тиындарда араб тілінде жазулар болды, бір жағынан – Құран сүресі, ал екінші жағынан - билеушінің аты жазылған. Ислам дінінің енуі мен орнығуы тиындардағы сунниттік сенім белгілері мен Құран

жолдарынан жазулар жазылуынан көрінеді. Олардан басқа жануарлар бейнесі, гүлді өрнектер, геометриялық, өсімдік тәріздес өрнектер салынған және зодиак белгілері де кездеседі. Кейбір монеталарда жазулар сақталмаған.

2019 жылғы қазба жұмыстары нәтижесінде музей-қорыққоры 121 мыс тиынмен, 1 күміс тиынмен толықты. Дирхемдердің бедерлерінен XIV ғасырға тиесілі Хорезм, Сарай, Гүлстан қалаларында соғылған тиындар екені анықталды. Олар Жәнібек ханның соғылымы боп табылады.

2020 жылы музей-қорық маманы Түркістан қаласындағы “Әзірет Сұлтан» музей-қорығында болып, тиын тазалау бойынша тәжірибе алмасты. Нәтижесінде музей-қорықтың қорындағы 50 мыс тиын тазаланып, Ресей ғалымдарына оқуға жіберілді.

«Сарайшық» музей-қорығы Махамбет аудандық әкімдігімен бірлесе екі жыл қатарынан облыстық суретшілер мен қолөнершілер көрмесін өткізді. Бұл көрмелер Сарайшық қаласының тарихына қатысты: «Ортағасырлық Сарайшық: Қазақ елінің астанасы» және «Сарайшық: Тарихқа тұнған туған өлке» тақырыбында өткізілді. Байқауға кәсіби суретшілер мен қолөнершілер қатысқан. Сарайшық тарихын бейнелеген әртүрлі жанрдағы бұл туындылар көрме сәнін келтіріп, тарихқа деген, сурет өнеріне деген жаңаша көзқарас қалыптастырды. Биылғы жылы байқауда қолөнер туындыларына арқау болған Сарайшық аңыздарын көрермендер өте жылы қабылдады. «Көшпендінің сандығы», «Киелі ағаш» сынды туындылар күрделі орындалу шеберлігімен жұртты таң қалдырды. Жүлделі орынға ие болған «Сарайшық сазы» картинасы сан ғасырлық тарихы бар Сарайшықтың тылсым сырын шертеді. Осы көрмелер нәтижесінде Сарайшықтың көркем сурет және бейнелеу өнері коллекциясы жасақталды, музей қорына сурет 15 және 5 қолөнер туындысы қабылданды. Қазіргі таңда олар музей экспозициясына шығарылып, халық назарына ұсынылып жүр.

Сарайшық қаласының тарихынан сыр шертер әр жәдігер «Сарайшық» музей-қорығы келушілеріне қызықты болары сөзсіз. Өкінішке орай, қала тарихына қатысты көптеген құнды жәдігерлер музей-қорықтан тыс жерлерде сақталуда. Олардың кейбірі республикадағы басқа музейлерге әкетілсе, ал енді бірі шетелдегі музейлер қорында жатыр.

Мысалы, археолог Николай Константинович Арзютов (1899-1942 ж.) Саратов музейінің тапсырмасы бойынша 1937 жылы қыркүйек айында Сарайшықта қазба жүргізеді. Н.Арзютов «Отчет о раскопках, произведенных в 1937 году на месте развалин золотоордынского города Сарайчика» атты ғылыми есебінде Сарайшықтағы шіркеу қызметкері Лоскутовтың «Осенью прошлого года, оправляя кладбищенский ров, рабочие вырыли глиняный сосуд и шар из серого мрамора по виду...» деген хат хабарын көрсете келе, бұл жәдігерлердің қазір Чкаловск (қазіргі Орынбор) облыстық музейінде орналасқанын жазады [12].

1973 жылы Сарайшық қаласы орнында, өзен жағалауындағы мәдени қабаттарға зерттеу жүргізген Л.Л.Галкин «Советская археология» газетінде 1978 жылы жариялаған «Двусторонняя литейная форма XIV века из Сарайчика» мақаласында тастан жасалған қалып жөнінде жазады. Ені 54, ұзындығы 45, биіктігі 28 мм қалып Сарайшықта жасалған деп мәлімдейді [3, 161 бет]. Бұған дейін де осындай қалыптар табылған және олар көп жағдайда Орта Азиялық мәдениетке тән болды. Қазіргі таңда бұл қалып Алматы қаласындағы Археология музейінде орналасқан. Алматы қаласындағы Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің қызметкері Х.А.Айтқұл өзінің мақаласында Орталық музей қорындағы ортағасырлық Сарайшық қаласынан табылған жәдігерлер туралы жазады. Ерекшелігі ол түрлі-түсті (қара, көк, көк, жасыл, сары, қызыл, көздері бар) тастан, шыны моншақтардан және ортасында дақталған карнельден жасалған тұмардан тұратын алқа мен қыштан жасалған бұйымдардан XIII-XIV ғ. қыш дөңгелегінде жасалынған тиын сауытты (диаметрі 7 см, биіктігі

6,5 см, түбінің диаметрі 4,3 см) жазады. Денесі сфералық пішінді, түбі тегіс, жоғарғы бөлігінде бүйірінде ойық бар деп сипаттайды [13].

Атырау облысы тарихи-өлкетану музейінде Сарайшықтың 100-ден астам жәдігерлері сақталған [7]. Бұл жәдігерлердің ішіндегі ең құнды дүниелердің қатарында Сарайшықтан 1909 жылы табылған үлкен хұм ыдысты айтуға болады. Орал казак әскерінің атаманы, генерал Н.Дубасов Ресей Императорлық Археологиялық Қоғамының Шығыс бөлімшесіне осы ыдыстың сипаттамасы мен суретін жолдай отырып, оның Сарайшық бекінісінен табылғандығын, 24 дана сынықтан тұратындығын және ыдыстың бүйірінде араб-парсы тілінде жазылған жазу бар екенін хабарлайды [7]. Қазіргі таңда Атырау облысы тарихи-өлкетану музейінде тұрған бұл құмыраның бүйіріне:

«Адам көркі - жүз, бұл жүз көркі - көз

Ауыз көркі - тіл, бұл тіл көркі - сөз.

Тағы көрік кісіге білім мен өнер,

Жанын құрбан етер білім үшін ер» деген сөздер жазылған.

Бұл ХІ ғасырда өмір сүрген философ, ақын, ағартушы Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» дастанындағы шумақтармен мағыналас, бірдей деуге болады. Мұның өзі ортағасырлық Сарайшық тұрғындарының мәдениеті жоғары, жан-жақты білімді, өте сауатты болғанына дәлел бола алады.

2014 жылы олар 14 дана жәдігерді Нұр-Сұлтан қаласындағы ҚР Ұлттық музейіне тапсырған. Бұл жәдігерлер республикалық және шетелдік музейлерде тұрып, Сарайшықты насихаттауға қызмет атқарса да, олар «Сарайшық» музей-қорығына қайтарылса жөн болар еді. Өйткені тарихи өркениетте және ғылыми методология қағидатында өркениеттік белгі оқиғаның өткен жерінде болуы маңызды.

Қорытынды

Музей жәдігерлерін тарихи дереккөз ретінде қорларда қалыптасуына тарихи үдерістердің ықпалы бар. Музей қорларының мазмұнына, саны мен сапасына, қор жинау бағыттарына ерекше мән беру қажет. Өйткені болашақ ұрпақтың еншісіне түпнұсқалық сипатта, тарихи-мәдени мұра ретінде қалдыру мүмкіндігін арттырады.

Музей қоғам мүддесіне қызмет ететін мекеме болғандықтан, музей қорындағы жәдігерлерге қолжетімділік болу керек.

Сарайшықтың сақталған жәдігерлері – көркем керамика, мифологиялық бейнелері бар қапсырмалар, әшекейлер, теңгелер т.б. болсын бәрі де біздің ата-бабаларымыздың аса бай рухани әлемін көрсетеді, біз әлі танып үлгірмеген сол бір дәуірдің дерегін сыйлайды. Сондықтан құнды жәдігерлерімізді зерттеп-зерделеп, көпшілік назарына ұсыну музейдің негізгі мақсаты боп қала беретіні сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Тасмағамбетов И., Самашев З. Сарайшық. Saraichik. Сарайчик. Алматы: ОФ «Берел». 2001. б.320
- 2 Ғизатов Ж. Ұлы даланың қасиетті күмбезі. Алматы : 2009. б.287
- 3 Сарайшық – бабалар мұрасы. Сарайшық қалашығының тарихы туралы дереккөздер/ Құр. Жұмабаева Ж., Кипиев М. //Ғыл.ред. Ж.К.Жұмабаева. – Атырау: «Ағатай» баспасы, 2015. б.224
- 4 Мұқтар Ә., Диярова Ж. Сарайшық музей-қорығы тарихы. Алматы: «Арыс» баспасы. 2019. б.192
- 5 Сарайшық музей-қорығы қоры. Музей заттарын тұрақты немесе уақытша пайдалануға қабылдау-тапсыру актілері. №3. 1999. 1 п.
- 6 Сарайшық музей-қорығы есебі, Сарайшық. 2020. б.139
- 7 Сарайшық музей-қорығы қоры. Қор құжаттары

- 8 Самашев З., Кузнецова О., Плахов В. Сарайшықтың қыш бұйымдары. Керамика Сарайчика. Ceramics of Saraichik hillfort. Алматы. 2008. 6.264
- 9 Ақымбек Е. Ортағасырлық Ақтөбе қаласынан табылған сынапкөзелер // <http://nbilib.library.kz/elib/library.kz/journal/АҚҰМБЕК.....20113....pdf>.
- 10 Сағынбаева О. Ортағасырлық Сарайшық жәдігерлері. «Жошы ұлысы және Сарайшық - қазақ мемлекеттілігінің бастауында» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары (10 қазан, 2019 жыл) / Жалпы редакциясын басқарған Мұқтар Ә., Қанай Ө. Алматы. 2019. 6.439
- 11 Самашев З., Бурнашева Р., Базылхан Н., Плахов В. Сарайшық тиындары. Монеты Сарайчика. Алматы. 2006. 6.184
- 12 Ахметова Ұ., Сарсенбаев Е. Н.К.Арзютов - Ортағасырлық Сарайшық қаласын зерттеуші // http://library.wksu.kz/index.php?option=com_docman&task=doc_details&gid=9732&Itemid=2&lang=kz.
- 13 Айтқұл Х. Средневековый Сарайчик (по материалам археологического фонда ЦГМ РК). «Ибн Баттутаның Ұлы Жібек жолымен саяхаты: мәдениеттер арасындағы диалогты алға бастыру» халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның баяндамалар жинағы (8 қараша 2017 жыл) / Жалпы редакцияны басқарған Қайырғалиева Г.Қ. Атырау: Х.Досмухамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің баспасы. 2017. 6.202.

ЭКСПОНАТЫ СРЕДНЕВЕКОВОГО САРАЙШЫКА КАК ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ

В статье рассмотрена история формирования научной фондовой коллекции музея-заповедника "Сарайшык" и дана характеристика уникальных экспонатов, хранящихся в фондах музея-заповедника "Сарайшык".

Государственный историко-культурный музей-заповедник «Сарайшык» Министерства культуры и спорта Республики Казахстан - один из наиболее посещаемых туристами очагов культуры Атырауской области.

Коллекция экспонатов музея-заповедника "Сарайшык" охватывает материальное и духовное наследие Казахстана.

В настоящее время фонд музея-заповедника насчитывает более 4000 экспонатов. Многие из них являются бесценными ценностями истории и культуры Казахстана.

Проанализировав основные этапы организации классификации коллекции, авторы выделили два основных пути ее формирования. Первый и основной путь - пополнение коллекции за счет артефактов, найденных в результате археологических раскопок. Археологические раскопки на месте средневекового города Сарайшык и другие раскопочно-разведочные экспедиции областного масштаба. Второй способ - за счет акции «Дар музею» с принятием количества экспонатов от простых граждан и получения копий экспонатов из иностранных государств. Особенность статьи также в том, что она повествует о экспонатах, вывезенные в другие музеи республики и за рубеж, а также в предоставлении информации о них.

Эта статья представляет интерес как для полноценного исследователя, так и для всех, кто интересуется историей Сарайшыка.

Ключевые слова: Сарайшык, экспонаты, музей-заповедник, история, археология, фонд, коллекция.

EXHIBITS OF MEDIEVAL SARAISHYK AS HISTORICAL SOURCES

The article considers the history of the formation of the scientific stock collection of the Saraishyq Museum-Reserve and describes the unique exhibits stored in the funds of the Saraishyq Museum-Reserve.

The State Historical and Cultural Museum-Reserve "Saraishyq" of the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan is one of the most visited cultural centers of the Atyrau region by tourists.

The collection of exhibits of the Saraishyq Museum-Reserve covers the material and spiritual heritage of Kazakhstan.

Currently, the fund of the museum-reserve has more than 4,000 exhibits. Many of them are priceless values of the history and culture of Kazakhstan.

After analyzing the main stages of organizing the classification of the collection, the authors identified two main ways of its formation. The first and main way is to replenish the collection at the expense of artifacts found as a result of archaeological excavations. Archaeological excavations at the site of the medieval city of Saraishyq and other excavation and exploration expeditions of the regional scale. The second method is through the "Gift to the Museum" campaign with the acceptance of the number of exhibits from ordinary citizens and receiving copies of exhibits from foreign countries.

The peculiarity of the article is also that it tells about the exhibits taken to other museums of the republic and abroad, as well as in providing information about them.

This article is of interest both for a full-fledged researcher and for anyone interested in the history of Saraishyq.

Key words: Sarayshyq, exhibits, Museum-Reserve, history, archeology, fund, collection.

References

- 1 Tasmağambetov İ., Samaşev Z. Saraişyq. Saraichik. Almaty: OF «Berel». 2001. b.320
- 2 Ğizатов J. Ұлы даланың қасиетті кұмбезі. Almaty : 2009. b.287
- 3 Saraişyq – babalar mұrasy. Saraişyq qalaşyğynyñ tarihy turaly derekközder/ Qūr. Jūmabaeva J., Kipiev M. //Ğyl.red. J.K.Jūmabaeva. – Atyrau: «Ağatai» baspasy, 2015. b.224
- 4 Mūqtar Ä., Diarova J. Saraişyq muzei-qoryğy tarihy. Almaty: «Arys» baspasy. 2019. b.192
- 5 Saraişyq muzei-qoryğy qory. Muzei zattaryn tūraqty nemese uaqytşa paidalanuğa qabyldau-tapsru aktileri. №3. 1999. 1 p.
- 6 Saraişyq muzei-qoryğy esebi, Saraişyq. 2020. b.139
- 7 Saraişyq muzei-qoryğy qory. Qor qūjattary
- 8 Samaşev Z., Kuznesova O., Plahov V.Saraişyqtyñ qyş būiymdary. Keramika Saraichika. Ceramics of Saraichik hillfort. Almaty. 2008. b.264
- 9 Aqymbek E. Ortağasyrlyq Aqtöbe qalasynan tabylğan synapközeler // <http://nblib.library.kz/elib/library.kz/journal/AKYMBEK.....20113....pdf>.
- 10 Sağynbaeva O. Ortağasyrlyq Saraişyq jädigerleri. «Joşy ūlysy jāne Saraişyq - qazaq memlekettılıgınıñ bastauynda» Halyqaralyq ğylymi-täjiribelik konferensiasynyñ materialdary (10 qazan, 2019 jyl) / Jalpy redaksiasyn basqarğan Mūqtar Ä., Qanai Ö. Almaty. 2019. b.439
- 11 Samaşev Z., Burnaşeva R., Bazylhan N., Plahov V. Saraişyq tiyndary. Monety Saraichika. Almaty. 2006.b.184
- 12 Ahmetova Ū., Sarsenbaev E. N.K.Arzūtov - Ortağasyrlyq Saraişyq qalasyn zertteuşi// [http:// library.wksu.kz/index.php?option=com_docman&task=doc_details&gid=9732&Itemid=2&lang=kz](http://library.wksu.kz/index.php?option=com_docman&task=doc_details&gid=9732&Itemid=2&lang=kz).
- 13 Aitqūl H. Srednevekovyi Saraichik (po materialam arheologicheskogo fonda SGM RK). «İbn Battutanyñ Ūly Jibek joly men saiahaty: mädeniетter arasyndağy diologty alğa bastyr» halyqaralyq ğylymi-praktikalyq konferensianyñ baiandamalar jinağy (8 qaraşa 2017 jyl) / Jalpy redaksiany basqarğan Qaiyrğalieva G.Q. Atyrau: H.Dosmūhamedov atyndağy Atyrau memlekettik universitetiniñ baspasy. 2017. b.202.

Information about the authors:

Abilseit Mukhtar, Doctor of historical Sciences, Professor, Director of the "Sarayshyq" State historical and cultural Museum-reserve Republic of Kazakhstan, Atyrau, 060011 E-mail: muktar64@mail.ru, ORCID 0000-0002-8353-0220

Zhanar Diyarova, Master Scientific secretary of the "Sarayshyq" State Historical and Cultural Museum-Reserve, Republic of Kazakhstan, Atyrau, Makhambet district, Sarayshyk village, 060707, E-mail: i-sunshine@bk.ru, ORCID 0000-0002-9561-0586

МРНТИ 18.49.09
УДК 373:81

DOI 10.47649/vau.2021.v61.i2.02

Э.О.-Г. Дальдинова^{1*} , Н.В. Бевеликова¹ ¹Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова
г. Элиста, 358000, Российская Федерация
*e-mail: daldinova@mail.ru

ЛЕКСИЧЕСКОЕ ПОЛЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИГР

Данная статья посвящена изучению названий национальных игр немцев, калмыков и британцев с точки зрения лингвистики и культуры. Название игры определяет ее теоретическое и практическое значение. Доказано, что игра исполняет в обществе одну из важнейших ролей, формирует человека на всех этапах его развития. Определено место игр и их названий в развитии лингвокультурологического подхода к языковому изучению.

На базе анализа названий национальных немецких, калмыцких и английских игр, а также выявления их характерных черт определяется особый статус игры как особого культурного явления – феномена. Работы в этом направлении изучаемых языков широко не проводились. Изучение данной темы позволяет раскрыть механизмы того, как язык воплощается в культуре, как в языке отражаются и закрепляются обычаи, традиции, образ жизни людей.

Эта информация дает возможность более детально изучить особенности менталитета носителей. Анализ лексики по тематическому принципу позволяет производить дальнейшее семантическое построение, в том числе и на основе текстовых данных. Сочетание лингвистических данных и информации из других форм культуры в рамках одной статьи позволяет рассмотреть культурно-языковые параллели.

Ключевые слова: игра, прецедентность, реалия, лингвокультурология, семантика.

Введение

Повышенное внимание к вопросу игры связано с первой частью современных культурных исследований по изучению культурного фона языковых знаков, в том числе при описании игр, которое формируется в сотрудничестве лингвистики и духовной составляющей. Это свидетельствует об актуальности понятия «игра» применительно к проведению подвижных упражнений.

Комплексный анализ поля «игра» в английском, калмыцком и немецком мышлении выявляет как общие, так и различные параметры национального самосознания в этой области.

Лингвокультурологический подход к изучению названий реальностей основан на позиции, согласно которой культура воплощает свое ценностное значение в языке вербальном как наиболее универсальном средстве определения мира; речь способствует сохранению и передаче общего запаса культурных ценностей. Большинство названий игр фиксируют проявления национальной культуры.

Н.Д. Арутюнова выделяет следующие факультативные характеристики классической игры: 1. размещение в пространстве и времени; 2. наличие соперника; 3. выбор курса в игровой ситуации; 4. наличие правил при выборе действий; 5. влияние на эмоциональное состояние игроков; 6. завершение победой или поражением [1, 12].

Игра – это своего рода обязательная «имитация любого ролевого поведения». Кукс выделяет следующие особенности игрового дискурса: 1. двухмерность (переходное положение между реальным/вымышленным миром в сознании игроков); 2. игровое намерение (влечение к игре как занятию, в котором человек может свободно выражать свое мнение); 3. осознание условностей происходящего [2, 10]. Из этого следует, что игровой дискурс понимается как тип речевого поведения, характеризующийся двумерностью, направленный на получение удовольствия и на победу, в основном нематериальное вознаграждение.

Для определения того, что является игрой, а что нет, ниже представлены основные критерии, которые есть во всех играх: общий опыт, равенство, свобода, активность и погружение в мир игры. Игры – это объекты, которые состоят из компонентов и правил: цель, меняющийся курс, шанс и конкуренция.

Игры, созданные каждой нацией, включены в культурный компонент. На протяжении веков эти игры сопровождают распорядок дня детей и взрослых, развивают жизненно важные качества: выносливость, ловкость, скорость, прививают честность, справедливость и достоинство. Национальные игры имеют многовековую историю: они сохранились со времен античности – археологи находят древние игровые доски и игровой инвентарий, передаются из поколения в поколение, вбирая в себя лишь лучшие традиции. Помимо сохранения народных традиций, игры имеют большое влияние на воспитание характера, воли, интереса к творчеству этноса.

Характерное своеобразие игр англичан отражено в их наименованиях. Особое положение спорта в их характере отмечает И. А. Стернин: «Корни спорта гнездятся глубоко в английском национальном характере: британцы претендуют на приоритет в футболе, регби, крокете, бейсболе, гольфе, бадминтоне, боксе, бильярде, скачках, даже в теннисе, изобретенном французами» [3, 30].

Одним из важнейших способов физического и умственного развития немцев являются подвижные игры. Они полезны для укрепления здоровья, способствуют гармоничному развитию личности, способствуют овладению жизненно-важными навыками и формируют нравственные и волевые качества личности.

Содержательно популярные калмыцкие игры классически краткие, ясные и доступные для взрослых и детей. Они активизируют и поощряют мышление и процессы активности мозга, расширяют видение мира игроков, проясняют и усложняют представления об окружающем мире и помогают улучшить все процессы организма в совокупности.

Выделяется несколько групп, классифицирующих названия национальных игр:

1. Название содержит указание на характер действия, выраженного глаголом или отглагольным дериватом.

Название “tennis” происходит от французского глагола *tenir*. Так говорили при броске мяча: *tenez!* («держи!»). В книге «Open» встречается упоминание: «It describes Pete's absorption in tennis, his love of the game» [4, 213].

К народным играм немцев можно отнести такие традиционные игры для многих народов как догонялки (*Feinelies*); прятки (*Forschteigelies*).

Калмыцкий спорт «Ноолдан», в русском переводе «Борьба». На импровизированный ринг друг за другом приглашали некоторое количество борцов. Спортсмены подвязывались поясами, таким образом, чтобы под них можно было продеть обе руки. Начиналась напряжённая борьба, а побеждал тот, кто смог уложить противника на спину или заставить другого коснуться земли.

2. В названии отражено воздействие игроков на игровой предмет посредством определенных частей тела.

Football – «a game that is played between two teams of eleven players using a round ball that is kicked but not handled» [5, 399]. McCarthy описывает зарождение команды в «Fightin' Gators»: «Gator football officially began in 1906, when the team beat Rollins, 6-0» [6, 12].

Очень популярна в Германии была игра в жмурки (*Plinmeisje*). У немцев существовали и другие названия этой игры, например, «слепая мышь» (*Blindemaus*) или «слепая корова» (*Blindekuh*) [7, 109].

«Хооч», в русском переводе «Пастух». На игровой зоне рисуют черту, разделяющую две команды – пастух и овцы, на другой стороне – волк. Овцы собираются за пастухом, вместе держась за пазухи. Волк прыгает через черту и пытается коснуться овец. Пастух, вытянув руки, охраняет овец, не позволяя ему утянуть их за собой.

3. Игры с инвентарем («аксессуарами» [8, 104]) такие как, кёрлинг могут включать в название указание на игровой предмет, и на движение.

Curling – «a game in which players slide stones on a sheet of ice towards a target area which is segmented into 4 concentric circles». Об игре повествует книга «Ultimate Book of Sports»: «Curling was an Olympic demonstration sport as early as in 1924» [9, 106].

«Цаган бодма хайлхн», в русском переводе «Бросание белого мяча». В центре игрового кружка устанавливают невысокую палочку, одевая ее как куклу. В игре участвуют две команды. Подбирают участника-воду, который забрасывает мяч по дальней траектории. Одновременно остальные игроки с закрытыми глазами стоят и гадают, где окажется мяч. Приземлившийся мяч своим стуком оповещает играющих, и они бросаются на его поиски. Нашедший мяч первый участник старается отдать его сокоманднику, а соперники будут стараться отобрать его. Победу остаётся за той командой, игрок которой поставит мяч у колышка.

4. Наименование игрового предмета становится названием игры:

Golf - игра, участники которой клюшкой должны забить мяч в отверстие - лунку. Встречается упоминание об игре в «The Nine Lessons»: «To him, golf is much more than just a hobby or a sport» [10, p. 102].

Среди немецкого населения существовали игры очень напоминающие популярные русские, например, лапта (Ziehball), гусиный воришка (Gansendin). Дети играли также в аналог русских «гусей-лебедей». Русское игровое выражение «Гуси, гуси, га-га-га, есть хотите?», гуси подхватывают: «Да, да, да», была переведена на немецкий как «Ganse, Ganse, ga-ga-ga, wollen sie essen? Ja, ja, ja».

«Шагха наадлгн» или «Альчики» – игра в бабки, костяшки. Каждый игрок ставит определённое количество альчиков в линию, чтобы возник длинный ряд костяшек. Участники отходят поодаль на десять и более метров и подбрасывают биты так, чтобы разбить ряд альчиков. Выбивший три бабки подряд, и считается победившим и может взять себе все альчики.

Английские народные игры являются средством тренировки отваги, силы и выносливости. Они необходимый компонент национальных праздников, многих церемониальных ритуалов в жизни британцев. Большинство британских игр отличаются простотой, наглядностью, широко представлены среди других народов. Это сочетается с ярко выраженным национальным своеобразием характера игр и форм, в которых эти игры существуют среди населения.

Немецкие народные игры отражают и воспитывают бережное отношение к флоре и фауне, животному миру и окружающей среде. Игры в Германии обычно очень подвижны, игроки проявляют свою тренированность и закалку. В некоторых немецких играх главное – креатив, в следующих – соревнование по навыкам или выполнение необычных движений телом.

У калмыков же издавна широко распространены игры и как средство развлечения, и как спортивные занятия, призванные воспитывать у молодого поколения силу, отвагу и выносливость, которые так необходимы в непростой кочевой жизни. Во многих играх и спортивных соревнованиях было отражено основное занятие населения – животноводство, поэтому вместо обыкновенных игрушек часто использовали кости и другие части тела

животных. Кроме того, для настоящих калмыцких игр характерно гармоничное сочетание оригинального национального начала с межнациональным. Этому стыку способствует поразительная вариативность многих игр. Отличие калмыцкой культуры и быта проявляется в том, что традиционная своеобразность игр хорошо сохранились до наших дней. Многие из этих игр отличаются ярко выраженным этническим колоритом.

Преобразования национальных игр рассказывают историю познания и изменения взглядов на окружающую действительность. Антропологический анализ создания и развития данного поля позволяет рассмотреть изменения точки зрения об играх.

Сказанное позволяет сделать вывод о том, что в любой национальной игре творческая инициатива игрока проявляется в разнообразии действий, согласованных с определенными действиями. В игровой деятельности органично сочетаются два фактора: с одной стороны, игроки принимают участие в практической деятельности, привыкают нести ответственность за свои действия, с другой - получают удовольствие от этой деятельности, углубляют свои познания в окружающем мире.

Заключение

Важным моментом для исследования является положение о том, что все это естественным образом способствует воспитанию личности в целом. Многие игры свидетельствуют о древнейших концепциях истории, а рассмотренные средства именования игр подтверждают их прецедентность для носителей языка.

Исследования в этом ключе позволяют выявить механизмы того, как язык представляет культуру, как отражаются обычаи и традиции и оставляют след в языке. В результате рассмотрения данного вопроса можно утверждать, что данная информация позволяет более объёмно исследовать и выявить особенности менталитета и культуры носителей языка, а также сделать восприятие языка более простым и увлекательным.

Список литературы

- 1 Арутюнова, Н.Д. Введение [Текст] / Н.Д. Арутюнова // Логический анализ языка. Концептуальные поля игры / отв. ред. Н.Д. Арутюнова. – М.: Индрик, 2006. – С. 5-10.
- 2 Кукс, А.В. Конструирование речевой маски в игровом дискурсе: на материале видеотекстов юмористических выступлений [Текст]: дис. канд. филол. наук: 10.02.01 / А.В. Кукс. – Новосибирск, 2010. – 247 с.
- 3 Стернин, И.А. Очерк английского коммуникативного поведения [Текст] // И.А. Стернин. – Воронеж, 2003. – 185 с.
- 4 Agassi A. Open: An Autobiography – AKA Publishing, LLC, 2009. – 440 p.
- 5 Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary. New York: Portland House, 1989. – 2078 p.
- 6 Mc Carthy K. Fightin' Gators: A History of University of Florida Football - Arcadia Publishing, 2000. – 128 p.
- 7 Богданов К.А. Игра в жмурки: сюжет, контекст, метафора // Повседневность и мифология: Исследования по семиотике фольклорной действительности. – СПб., 2001. – 180 с.
- 8 Шмаков С.А. Игры учащихся – феномен культуры. М.: Новая школа, 1994. – 240 с.
- 9 McNeely S. Ultimate Book of Sports - Chronicle Books, 2012. – 376 p.
- 10 Miln K.A. The Nine Lessons - Hachette UK, 2009. – 240 p.

ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ӨРІСІ

Бұл мақала негізгі тіл білімі мен мәдениеті тұрғысынан немістердің, калмақтардың және британдықтардың ұлттық ойындарының атауларын зерттеуге арналған.

Ойын түрлерінің атауы оның теориялық және практикалық мәнін айқындап анықтайды. Ойын қоғамда маңызды рөлдердің бірі мен бірегей атқаратыны, оның дамуының барлық кезеңдерінде адамды қалыптастыратыны дәлелденді. Ойын атауларының түрлері орны және олардың атаулары тілдік оқуға лингвомәдени көзқарасты дамытуда анықталды.

Неміс, қалмақ және ағылшын ойындарының атауларын талдау, сондай-ақ олардың сипаттамаларын анықтау негізінде ойынның ерекше мәдени құбылыс ретіндегі ерекше мәртебесі жоғары екені анықталады. Оқытылатын тілдердің бұл бағытында жұмыстар кеңінен жүргізілген жоқ. Бұл тақырыпты зерттеу тілдің мәдениетке қалай енетінін, салт-дәстүрлер мен адамдардың өмір салты тілде қалай көрініс тауып, бекітілетінін ашуға мүмкіндік беріліп отыр.

Бұл ақпарат тасымалдаушылар менталитетінің ерекшеліктерін егжей-тегжейлі зерттеуге мүмкіндік береді. Тақырыптық негізгі қағида бойынша лексиканы талдау одан әрі семантикалық құрылымды, соның ішінде мәтіндік мәліметтер негізінде жасауға мүмкіндік береді. Бұл мақала аясындағы мәселе лингвистикалық деректер мен мәдениеттің басқа нысандарындағы ақпараттың үйлесуі мәдени-тілдік параллельдерді қарастыруға мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: ойын, прецеденттілік, шындық, лингвомәдениеттану, семантика.

THE LEXICAL FIELD OF THE NATIONAL GAMES

The work is devoted to the study of the names of the national games of Germans, Kalmyks and English from the linguocultural point of view. The game name determines its theoretical and practical importance. It is shown that the game performs one of the most important roles in society. It forms a personality at all stages of its development. The position of games and their names in the development of a linguoculturological approach to the study of languages is defined.

Based on the analysis of the names of German, Kalmyk and English games, as well as the identification of their characteristic features, the special status of the game is determined as a phenomenon. Work on this theme has not yet been carried out in the studied languages. The research on the topic reveals the mechanisms of how language conveys culture, how customs, traditions, and people's way of life are reflected and fixed in the language.

This information allows to study more fully the peculiarities of the mentality and culture of native speakers. The analysis of vocabulary enables further semantic reconstruction, including relying on text data. The combination of linguistic data and information from other forms of culture in one article makes it possible to see cultural and linguistic parallels.

Key words: game, precedence, concept, linguoculturology, semantics.

References

- 1 Arutjunova, N.D. Vvedenie [Tekst] / N.D. Arutjunova // Logicheskij analiz jazyka. Konceptual'nye polja igry / otv. red. N.D. Arutjunova. – M.: Indrik, 2006. – S. 5–10. (in Russian)
- 2 Kuks, A.V. Konstruirovaniye rechevoj maski v igrovom diskurse: na materiale videotekstov jumoristicheskikh vystuplenij [Tekst]: dis. kand. filol. nauk: 10.02.01 / A.V. Kuks. – Novosibirsk, 2010. – 247 s. (in Russian)
- 3 Sternin, I.A. Ocherk anglijskogo kommunikativnogo povedeniya [Tekst] / I.A. Sternin. – Voronezh, 2003. – 185 s. (in Russian)
- 4 Agassi A. Open: An Autobiography – AKA Publishing, LLC, 2009. – 440 p.
- 5 WEUD – Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary. New York: Portland House, 1989. – 2078 p.
- 6 McCarthy K. Fightin' Gators: A History of University of Florida Football - Arcadia Publishing, 2000. – 128 p.
- 7 Bogdanov K.A. Igra v zhmurki: sjuzhet, kontekst, metafora // Povsednevnost' i mifologiya: Issledovaniya po semiotike fol'klornoj dejstvitel'nosti. – SPb., 2001. – 180 s. (in Russian)
- 8 Shmakov S.A. Igry uchashhihsja – fenomen kul'tury. M.: Novaja shkola, 1994. 240 s. (in Russian)
- 9 McNeely S. Ultimate Book of Sports - Chronicle Books, 2012. – 376 p.
- 10 Miln K.A. The Nine Lessons - Hachette UK, 2009. – 240 p.

Information about authors:

Elza Daldinova, Candidate of Pedagogy, Associate Professor of the Department of Foreign Philology (English, German languages) of "Kalmyk State University named after B.B. Gorodovikov", 358000, Elista, Russia, Pushkin street, 11, room 308, E-mail: daldinova@mail.ru, ORCID 0000-0001-5005-024X

Nadezhda Bevelikova, 2nd year student of the Master's Degree at the Department of Foreign Philology (English, German languages) of "Kalmyk State University named after B.B. Gorodovikov", Elista, Russia, E-mail: bevelicova@mail.ru, ORCID 0000-0002-9437-1739

FTAMP 14.01.07
ЭОЖ 37.013:17.02

DOI 10.47649/vau.2021.v61.i2.03

ҚАЗАҚ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАСЫ - СТУДЕНТТЕРДІ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ ҚҰРАЛЫ**С.Қ. Әбілдина¹**

¹Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
Қарағанды қ., 100028, Қазақстан Республикасы
e-mail: salta-7069@mail.ru

Мақала студенттерді рухани-адамгершілікке қазақ этнопедагогика мұрасы арқылы тәрбиелеуге арналған. Мақалада «руханилық» және «адамгершілік» ұғымдарының этимологиялық мағынасын антикалық және ортағасырлық ғалымдар мен ойшылдардың еңбектеріне сүйене отырып нақтылаған. Сонымен бірге, зерттеуші ғалымдар өз еңбектерінде қазақтың этнопедагогикалық мұрасын студенттерді рухани-адамгершілікке тәрбиелеудің құралы ретінде қарастырады. Ғылыми зерттеулерді талдау нәтижесінде халық шығармашылығын, әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді, педагогикалық идеяларды, көзқарастарды, тәрбие туралы халық білімін ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырған этнопедагогикалық мұралардың рухани-адамгершілік құндылықтары халықтың рухани жай-күйімен тексерілген тарихи тәжірибемен, өмір сүруімен байланысты өмір салтымен ішкі әлемге әсер ететін рухани игіліктер және этнопедагогикалық мұра ретінде қарастырады. Қазақтың этнопедагогикалық мұрасы студенттердің тәрбиесі мен білімін тереңдетуді көздейтін ЖОО-ның оқу-тәрбие үрдісінде кезеңімен жүзеге асыратын дайын тетіктеріне сәйкес жұмыс жүйесін ұсынады. Мақалада болашақ қызметте қажетті қазақ этикалық мінез-құлық қағидаларының мәнін түсіну мақсатында студенттердің білім базасын тереңдетуге мүмкіндік беретін «этноэтикеттің» іскерлік қарым-қатынастағы қазақ этноэтикетінің тәрбиелік маңызы да ашып көрсетіледі. Авторлар ұсынып отырған мақалада көрсетілген қазақтың этнопедагогикалық мұрасын жоғары оқу орны студенттеріне арналған рухани-адамгершілік тәрбие беру жүйесін Қазақстан Республикасы жоғары оқу орындарының тәжірибесінде пайдалануға болады.

Негізгі сөздер: адамгершілік, жан, руханилық, қазақ этнопедагогикалық мұрасы, қазақ этноэтикеті.

Кіріспе

Тәрбие жұмысының негізін Елбасының адамгершілік мұрасы – «Болашаққа көзқарас: қоғамдық сананы жаңғырту» және «Ұлы даланың жеті қыры» атты бағдарламалық мақалалары құрайды. «Туған елге тағзым» жалпыреспубликалық экспедициясын қамтитын «Ұлы дала мұрагерлері» жобасы, «Тарих тағылымы» (қалалар мен ауылдардың, көшелердің тарихын және мемлекеттің дамуына үлес қосқан тұлғаларды зерттеу) және «Қазақ мәдениетінің антологиясы» (ақындар, жырау, күйші шығармашылығы арқылы ұлттық фольклорды зерттеу) әлеуметтік жобалары жалғасатын болады» [1], - деп аталып көрсетілгеніндей, Қазақстан Республикасында бүгінгі таңда халықтың қоғамдық белсенді топтарының бірі болып табылатын студент жастарды рухани-адамгершілік тәрбиелеу ерекше маңызға ие болып отырғандығы сөзсіз.

Негізгі бөлім

ЖОО-да жоғары мектеп студенттерінің рухани-адамгершілік тәрбиесінің басты құралдарының бірі қазақ этнопедагогикалық мұрасы болып табылады. Осыған байланысты жоғары мектеп студенттерінің рухани-адамгершілік тәрбиесінің құралы ретінде қазақ этнопедагогикалық мұрасын пайдалану мәселесін педагогикалық зерттеу қажеттілігі артады.

Мақаламыздың мақсаты студенттерді рухани-адамгершілік тәрбиелеуде қазақ этнопедагогикалық мұрасын пайдалану әдістемесі мен педагогикалық шарттарын теориялық тұрғыдан негіздеу болып табылады.

Зерттеудің ғылыми негізмесі «руханилық» және «адамгершілік» сияқты екі көлемді дефиницияның ашылуымен байланысты. «Руханилық» термині философияның мәңгілік мәселе болғандығы туралы пікірдеміз және «рух», «жан», «руханилық» т.б. ұғымдардың өзінің этимологиялық мағынасы антикалық және ортағасырлық ғалымдар мен ойшылдардың еңбектерінен орын алған.

«Рух», «жан» ұғымдары туралы әртүрлі пікірлер антикалық философтар мен түрлі дәуірдің философтары да қозғаған.

Біздің зерттеуіміздің аясында неміс классикалық идеализм өкілдерінің идеялары аса қызығушылық тудырады, олар «рух» ұғымын ақыл-ойда жүзеге асырылатын өзін-өзі тану және сананың қызметі ретінде практикалық және теориялық қызметтің бірлігі ретінде қарастырады.

VII-XVIII ғасырлардағы материалистік философия «рух» ұғымын табиғатқа қатысты екінші рет деп қарастырады. Рух таныммен, этикамен, эстетикамен, сеніммен байланысты. Солдаттың "рухын көтеру" - бұл оған жеңіске деген сенімділікті, Рух-адамның мәнін (адамда) білдіреді, ол әрдайым адамда, шындыққа, қайырымдылыққа, сұлулыққа, әділеттілікке ұмтылу сияқты өмір сүреді. Орыс діни философиясында «Рух» дегеніміз адам құдаймен қарым-қатынас жасауға кіретін ақылға қонымды жанның жоғары қабілеті деп санайды.

Қазақтардың пікірі бойынша ғарыштық Тенгридің рухы бүкіл әлем бойынша тараған. Таулар, су, жұлдыздар және т.б. өз қорғаушылары бар. Ата-бабалар аруақтарды құрметтеу қазақ өмірінің басты мәні болды. Аруақтар қайтыс болған ата-бабалардың рухтары (ата - баба аруағы). Олар отбасы мен рудың мүшелеріне қамқорлық жасайды. Қайтыс болған адамның жаны, ұйқыдағы құбылыстардан басқа, құс, қасқыр, түйе және скакунның келбетіне да келеді. Аккулар мен қарлығаштар сияқты қасиетті құстар өлгендердің рухының басты тасымалдаушысы болды [2].

«Жан» ежелгі көрінісі бойынша «рухтан» ерекшеленеді, бұл тірі адамның жаны әдетте әлсіз, қорқады. Қазақ халқының пікірінше, адамның ең осал жері – жан («жан ауыратын жерде орналасқан»).

Осылайша, жоғарыда аталған дәлелдер көрсеткендей, өткеннің ұлы ойшылдары мен түрлі конфессиялардың өкілдері «рух» және «жан» ұғымдарына әртүрлі ұстанымдардан оларды табиғаттан тыс күштермен, әлемдік ақылмен байланыстыра отырып жақындатады.

Е.Нұрмұратов рухани құндылықтарды қалыптастыру және дамыту мәселелерін қарастыра отырып, қоғам мен адамның рухани өміріндегі рухани құндылықтардың мәнін, сондай-ақ орны мен рөлін анықтайды [3]. Автордың пікірінше, руханилық негіздері: білім, адамгершілік, мораль, эстетика, философия, психология, шығармашылық, өнер, еркіндік және ақиқат.

Педагогикалық аспектідегі руханилықты біз оқу-тәрбие процесінде қалыптасатын рухани мүдделер мен қажеттіліктерді қамтитын жеке тұлғаның ерекше сипаттамасы ретінде түсінеміз. Руханилықта шығармашылық қызметте және құнды қондырғыларда көрінетін тұлғаның эмоционалдық және зияткерлік потенциалдары кіріктірілетіні белгілі.

«Руханилық» ұғымын талдау нәтижесінде біз тағы бір маңызды көңіл бөлген ұғамдардың бірі – бұл «адамгершілік», «мораль» және «этика» т.б.

Көптеген зерттеушілердің адамгершілік мәселесіне «мораль», «адамгершілік» терминдерін қолдану тән. «Мораль» терминінің синонимі ретінде «мінез-құлық», «жан», «әдеттер» т.б. жатады [4, 270]. «Адамгершілік» - әдетте «мораль» терминінің синонимі ретінде қолданылатын ұғым. Адамгершілік ұғымымен адамдардың мінез - құлқы мен қарым-қатынасы

жиі анықталады, оның бөліктері адамгершілік-күнделікті іс-әрекеттерде және өмірдің түрлі салаларында және әртүрлі жағдайларда адамдар басшылыққа алатын ережелер мен норма болып табылады.

Әдеп-мораль туралы философиялық ғылымда - бір-бірімен тығыз байланысты негізгі адамгершілік категориялар (жақсылық, борыш, ар-намыс, қадір-қасиет, әділдік, бақыт, ар-ождан) бар.

«Адамгершілік тәрбие» ұғымы да кеңінен түсіндіріледі. «Адамгершілік тәрбие» педагогикалық энциклопедиялық сөздікте «қоғамдағы адамгершілік мұрасының бір түрі», - деп түсіндіріледі. Жоғарыда айтылғандарға байланысты біз «рухани-адамгершілік тәрбие» ұғымының нақтыланған анықтамасын ұсынамыз. Рухани-адамгершілік тәрбие-адамгершілік сананы, адамгершілік сезімді, адамгершілік мінез-құлықты қалыптастыруға бағытталған, тұлғаның кемелдікке, дамуға және өзін-өзі реттеуге ұмтылысының жоғары деңгейін, өзіне және қоршаған шындыққа оң көзқарасын қамтамасыз ететін, еңсерілмейтін адами құндылықтарға бағдарланған екі жақты процесс.

Ғалым С.Қ. Әбілдина өз зерттеуінде «жеке тұлғаның адамгершілік тәрбиелілігі – оның адамгершілік түсініктерді саналы меңгеруі, адамгершілік сезімі мен санасының қалыптасуы, қарым-қатынаста және әр түрлі жағдайларда бойындағы адамгершілік қасиеттердің жас шамасына қарай көрінуі» деп сипаттама береді [5].

Қазақстандық зерттеуші ғалымдар Қ.Қожахметова, Ш.Таубаева, Ш.Жанзақова этникалық педагогика құрылымында тұлғаның этномәдени дамуының педагогикасы, этномәдени орта педагогикасы, этномәдени білім беру және этнопедагогикалық білім сияқты ғылыми салаларды бөліп көрсетеді[6].

Ғалым Қ.Қ. Шалғынбаева қазақ халық педагогикасында жеткіншектерді еңбекке тәрбиелеу проблемасына байланысты этнопедагогикалық әдебиеттерге, ғылыми зерттеулерге, жалпы білім беретін орта мектептердегі еңбек тәрбиесі тәжірибесіне теориялық талдау жасау негізінде және қазақтың халықтық педагогикасындағы еңбек тәрбиесінің мақсаты, міндеттері, қағидалары, мазмұны мен түрлерін «Қазақ халқының еңбек тәрбиесі дәстүрлерін үздіксіз білім беру жүйесінде пайдалану» тұжырымдамасында атап көрсетеді [7].

Қазақ этнопедагогикалық мұрасының мазмұндық сипаттамасында студенттердің рухани-адамгершілік тәрбиесінің құралы ретінде біз қазақстандық ғалымдардың ғылыми еңбектеріне сүйендік, онда этнопедагогиканың ғылыми-педагогикалық және мазмұнды аспектілері (С. А. Ұзақбаева, К. Ж. Қожахметова және т.б.) ашылады [6].

Осы саладағы ғылыми зерттеулерді талдау халық шығармашылығын (ауызекі-поэтикалық, музыкалық, сәндік-қолданбалы өнер), әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді, педагогикалық идеяларды, көзқарастарды, халық білімін этнопедагогикалық мұра ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Этнопедагогикалық мұралардың рухани-адамгершілік құндылықтары тарихи тәжірибемен, өмір сүруімен, өмір салтымен және халықтың рухани жай-күйімен тексерілген бола отырып, ішкі әлемге әсер етудің үлкен күші бар, олардың санасына еніп, рухани игіліктер ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырды. Сондықтан ізгілік, жақынға деген махаббат, патриотизм, тәртіптілік пен тәртіптілік идеяларын білдіретін қазақ этнопедагогикалық мұрасының үздік үлгілерін рухани байлық ретінде ғана емес, сонымен қатар студенттерді рухани-адамгершілік тәрбиелеудің пәрменді факторы ретінде де қарастыруға болады. Оқу-тәрбие үрдісінде қазақ этнопедагогикалық мұраларын ЖОО студенттерінің рухани-адамгершілік тәрбиесінің құралы ретінде пайдалану педагогикалық шарттар жүйесіне байланысты: әлеуметтік-психологиялық, ғылыми-әдістемелік, оқу-материалдық.

Әрбір халықтың рухани мұрасы рухани - адамгершілік тәрбиенің құнды идеялары мен тәжірибесінен тұрады. Бұл тұрғыда қазақ халқының ауызекі-поэтикалық шығармашылығы жастардың рухани келбетін байытудың маңызды көзі болып табылады. Халық шығармашылығы, оның ішінде әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер, ауызекі - поэтикалық шығармашылық идеялары және халық даналығы адамдарға эстетикалық рахат беріп қана қоймай, ақпарат көзі болды. Қазақ халқы мақал - мәтелдерден эпикалық шығармаларға дейін жанрлардан тұратын жан-жақты әдеби фольклорға ие. Олардың тәрбиелік құндылығы-өмір сүру процесінде олар өздігінен өзін-өзі ұстаудың әдеттегі формаларына айналады. Тәжірибе көрсеткендей, қоғамның адамгершілік жағына жетілуі сабақтастықсыз, өткеніне, халықтың салт-дәстүрлеріне жүгінбей мүмкін емес. Осы айтылғандардың барлығы рухани-адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру берік адамгершілік негізсіз болмайтынын тағы да дәлелдейді. Сондықтан педагогикадағы рухани-адамгершілік қалыптасу мәселелерін қайта қарау, әсіресе біздің өткен ойшылдар идеясына деген көзқарасымызды қайта қарау анағұрлым сұранысқа ие болып отыр.

Студенттердің рухани-адамгершілік тәрбиесінің факторы ретінде қазақ этнопедагогикалық мұрасын тиімді пайдалану үшін оқу үрдісінде келесі жұмыс жүйесі ұсынылады:

- қазақ этнопедагогикалық мұра саласындағы студенттердің білім базасын тереңдету және жүйелеу;

- қазақ этнопедагогикалық мұрасына оң қарым-қатынасты қалыптастыру, қазақ этноэтикетінің тәртіп ережелері мен нормаларына сәйкес әрекет ету, өзіне және қоршаған әлемге жауапты қарым-қатынас жасау.

Осы жүйені ЖОО-ның оқу-тәрбие процесінде жүзеге асыру 2 кезенді көздейді.

Бірінші кезеңде оқытылатын пәндердің кейбір тақырыптарына толықтыру енгізу ұсынылады: «Қазақ тілі», «Мәдениеттану», «Қазақстан тарихы» т.б. Бұл толықтырулар логиканы бұзбай, тақырыптардың атауын, оқу жоспарына сәйкес кредиттердің жалпы санын сақтай отырып, негізгі тақырыптардың мазмұнына үйлесімді ықпал етуі тиіс.

Екінші кезеңде экономика, менеджмент т.б. мамандықтардың оқу жоспарына 2 кредитке есептелген «Іскерлік қарым-қатынастағы қазақ этноэтикеті» арнайы курсына оқу ұсынылады.

«Іскерлік қарым-қатынастағы қазақ этикеті» арнайы курсына оқытуда қазақ этнопедагогикалық мұра саласындағы студенттердің білім базасын жүйелендіруге және тереңдетуге мүмкіндік беретін «іскерлік қарым-қатынас», «этикет», «этноэтикет» ұғымдары кең мақсатта түсіндіріліп, студенттердің этноэтикетінің іскерлік бизнес және кәсіпкерлік қызметте қалыптасуына мүмкіндік береді. ЖОО-ның оқу-тәрбие үрдісінде осы жүйені екі кезеңде жүзеге асыру көзделеді.

Студенттердің қазақ этнопедагогикалық мұрасына деген оң көзқарасын қалыптастыруда олардың қазақ этноэтикетінің ерекшеліктерін зерттеу және материалдарын іздеу бойынша өзіндік жұмысы маңызды рөл атқарады. Осы жұмыс барысында студенттер этноэтикеттің мазмұнын ұғыну процесіне белсенді түрде қатысуға мүмкіндік алады, олардың ішінен рухани-адамгершілік тәрбиеде қажетті, іскерлік өмірдің әр түрлі жағдайларын талдай отырып, этноэтикеттің ең үздік үлгілерін ойластырылған, мақсатты түрде жинақтауды жүзеге асырады. Сонымен қатар, олар өздерінің адамгершілік сезімдерін, мінез-құлықтары мен іс-әрекеттерін, сенімдерін қазақ мұрасына салынған этикет үлгілерінің мәндік сипаттамасымен байланыстыра алады.

«Іскерлік қарым-қатынастағы қазақ этноэтикеті» арнайы курсының теориялық бөлімі өз алдына келесі міндеттерді қояды:

– кәсіпкерлік мәдениетінің маңызды бөлігі ретінде этикеттің жетекші аспектілерін анықтау;

– қазақ этноэтикетінің үздік үлгілерін қарым-қатынас ісінде пайдаланудың маңыздылығын ашу;

– іскерлік адам қызметін ұйымдастырудағы қазақ этноэтикетінің рөлі мен маңызын сипаттау.

«Іскерлік қарым-қатынастағы қазақ этноэтикетін» оқу-үйрену барысында студенттер:

– болашақ кәсіби қызметте қажетті қазақ этносының этикалық мінез-құлық принциптерінің мәнін түсіну;

– іскерлік өмірдегі мінез-құлықтың басшылық қызмет ететін этноэтикеттің моральдық нормаларының белгілі бір жиынтығын, сыбайлас жемқорлық, заңсыз (заңсыз) бизнес, теріс пиғылды бәсекелестік түріндегі бизнесті жүргізудің жосықсыз әдістерін, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жөніндегі ұлттық және халықаралық заңнаманы, қазақ этноэтикеті қағидаттарына негізделген іскерлік әріптестік пен іскерлік мінез-құлық мәдениетін білу;

– этноэтикеттің белгілі бір қағидаларын ұстана білу, сыбайлас жемқорлықтың пайда болу мүмкіндігін талдау және бағалау, оның пайда болуының алдын алу, компанияның мүдделерін заңды және заңды әдістермен және әдістермен қорғау, өмірдің барлық кезеңдерінде сыбайлас жемқорлық көріністеріне қарсы тұру.

Мысалы, «Іскерлік қарым-қатынастың этникалық ерекшеліктері» атты дәріс тақырыбын талқылау осы мәселенің негізгі ұғымдары мен мазмұндық салыстырулардың ерекшеліктерін, этникалық дәстүрлер мен әдеттер, этникалық мүдделер, этникалық мінез, этникалық темперамент, этникалық сана мен өзіндік сана, этникалық сезім мен көңіл-күй, этносаралық өзара іс-қимыл сияқты ашуды көздейді. Студенттерге терминологиялық сөздікті құру ұсынылады. Этникалық дәстүрлер мен әдеттер - бұл күнделікті өмірде қалыптасқан, ұрпақтан ұрпаққа мінез-құлық, іс-әрекет, адамдардың қарым-қатынасы ережелерін, нормалары мен стереотиптерін беретін, оларды сақтау әр адамның этникалық қауымның қоғамдық қажеттілігіне айналды.

Этникалық мүдделер - бұл қандай да бір этникалық қауымдастық өкілдерінің уәждемелік басымдықтарын көрсететін және бірлік пен тұтастықтың келісімін сақтауға қызмет ететін қоғамдық-психологиялық құбылыстар.

Этникалық сипат - бұл белгілі бір этнос өкілдерінің мінез-құлықтың әдеттегі мәнерін және іс-әрекеттің типтік бейнесін анықтайтын және оларға қатысты әлеуметтік-тұрмыстық ортаға, қоршаған ортаға, еңбекке, өзінің және басқа да этникалық қауымдастықтарға тән тұрақты психологиялық сипаттарының тарихи қалыптасқан жиынтығы.

Этникалық темперамент нақты жағдайға жауап берудің белгілі бір стандартты тәсілі болып табылады, бұл этникалық қауымның көп бөлігіне тән (мысалы, бақытсыздық туралы хабар алып, итальян шаштарын жыртып, ал жапондық адам басқаларды ренжітпеу үшін күлімсіреді). Этникалық сана мен өзіндік сана этностың психикалық қоймасымен қатар этникалық психологияның статикалық компоненті болып табылады. Ол этникалық қауымдастықтың тарихи даму процесінде этникалық болмыстың санасы ретінде пайда болады. Ол сондай-ақ күрделі құрылымға ие, өйткені оның нысаны өзінің жеке этносы, сондай-ақ басқа да этникалық қауымдастықтар болып табылады.

Этникалық сезім мен көңіл-күй-бұл адамдардың өзінің этникалық қоғамдастығына, оның мүдделеріне, құндылықтары мен өмір сүру түрлеріне, сондай-ақ басқа да халықтарға эмоционалды түрде боялған қарым-қатынасы. Олар көптеген ғасырлар бойы халықтардың өмірлік шарттары мен тарихи тәжірибесі негізінде қалыптасады. Этносаралық өзара іс-қимыл - бұл ең алдымен өзара іс-қимыл жасайтын этникалық топтардың және олардың жекелеген

өкілдерінің жеке және әлеуметтік сипаттамаларын өзгертуге, сондай-ақ олардың белгілі бір қасиеттері мен сапаларын біріктіруге әкелетін этностар арасындағы әртүрлі байланыстар.

Студенттердің қазақ этноэтикетінің тәртіп ережелері мен нормаларына сәйкес әрекет ету, өзіне және қоршаған әлемге жауапты қарым-қатынасын қалыптастыруға ықпал ететін арнайы курстың ең маңызды тақырыбы «Қазақ этноэтикеті». Онда ғасырлар бойы қоғам мүшелерінің тіршілігін реттеген қазақ этноэтикетінің маңыздылығы анықталады.

Қазақ этноэтикеті дәстүрлі және жалпыадамзаттық мәдениеттің бір бөлігі ретінде тұлғаның рухани-адамгершілік тәрбиесінде үлкен мүмкіндіктерге ие. Қазақ халқы ғасырлар бойы этикеттің өзіндік жүйесін қалыптастырды. Студенттердің назарын қазақ этноэтикетінің ерекшелігіне аударады «... қазақтардың қарым-қатынас формасы ретінде, бастапқыда этностық-рөлдік бағдармен байланысты, сондықтан да этноәлеуметтік рөлді жақсы меңгерген адам өздерін кез келген ортада жайлы сезінуі мүмкін. Студенттер этносоциалық-рөлдік бағдарлы қазақ этноэтикетінің заң күші бар, үлкен тұрақтылыққа ие екенін, оның артында дәстүрдің күшті күші тұрғанын түсінеді. Ол белгілі бір рулық қауымдастықты сақтаудың өзіндік тәсілі болды. Қазақ даласында мінез-құлық ережелері немесе этикет адамгершіліктен тыс әзірленбеген. Дәріс барысында түрлі деңгейдегі адамдар арасындағы қарым-қатынас этикасының мазмұны ашылады (туысқандық-адамгершілік қатынастар, адамдармен қарым-қатынас, билікке, мемлекетке және т.б. қарым-қатынас). Тарихи өмір барысында қазақ халқының басқа мемлекеттермен халықаралық қарым-қатынасына, дәстүрлі өмір сүруіне байланысты іскерлік этикеттің әр түрлері қалыптасқан. Көптеген зерттеушілер сөйлеу этикетін, құдалық этикетін, жерлеу этикетін, қонақжайлық этикетін, дін мен т. б. байланысты этикетті ерекшелейді.

Студенттердің іскерлік этикетті тереңірек зерделеу мақсатында қазақ этноэтикетінің ерекшеліктерін ашу қажет. Қазақ этноэтикетінің мінез-құлық ережелері адамға деген терең құрметпен, оның жеке басының қадір-қасиетін, оған деген мейірбан қарым-қатынасын мойындаумен ерекшеленеді. Қазақ этноэтикетінің гуманизмі адамның қарапайымдылық, сыпайылық, зейінділік, дәлдік, қайырымдылық сияқты мінез-құлқына қойылатын талаптарда көрінеді.

Қазақ этноэтикетіндегі кішіпейілділік қоршаған адамдармен қарым-қатынаста көрінеді. Қарапайымдылық мінез ретінде бала кезінен тәрбиеленеді. Қазақтар ертеден жоғары адамгершілікпен, адалдықпен, қайырымдылықпен және қарапайымдылықпен ерекшеленді. Халық өзін-өзі бағалауды қоршаған адамдардың пікірімен салыстыра білуге әрқашан артықшылық берді.

Студенттер болашақ мамандар ретінде серіктестермен, әріптестермен қарапайымдылық танытуға, өз қалпының биіктігін атап өтуге, пайда көріп қалу мүдделерді елемеуге болмайтынына көз жеткізді. Сыпайылық адамның қадір-қасиетін құрметтеудің, оған деген мейірімділіктің белгісі болып табылады. Адам қарым-қатынасы күрделенген қазіргі жағдайда сыпайы қарым-қатынас құру білігі ерекше маңызға ие болады. Қарым-қатынаста сыпайы бол-бұл қазақ халқының этикетінің маңызды талаптарының бірі. «Өзара қарым-қатынас жоқ жерде бірлік жоқ», «Қалауын тапсаң, қар жанады», «Бақыт басы – келісім».

Мұндай адамгершілік сөздер, жақсы кеңес болашақ іскер кәсіпкерлерді әріптестермен, фирманың өкілдерімен қарым-қатынастың қажетті аспектісі ретінде сыпайылықты арттыруға үйретеді, өйткені мамандық мәнінің сыртқы көрінісі-оған мұқтаж адамдарға қызмет көрсетуге үнемі дайын болу.

Сайып келгенде, сыпайы қарым-қатынас өмірде көптеген мәселелерді шешуге көмектеседі, өйткені сыпайылық-ішкі мәдениеттің жарқын көрсеткіші.

Ұқыптылық пен мұқияттылық адамгершілік тәрбиенің белгісі ғана емес, сонымен қатар табысты жұмыс шарттарының бірі болып табылады. Бизнесіте жұмыс істейтіндерге серіктес болу өте маңызды. Тұтынушыға, серіктестікке мұқият болу халықаралық бизнесіте аса маңызды; ұлттық ерекшеліктерге, мәдениетке, сол халықтың тарихына, кіммен араласуға, уақтылы және барабар әрекет етуге дұрыс шешім қабылдауға көмектеседі.

Қорытынды

Егемен Қазақстан бүгінгі таңда көптеген елдермен ашық экономикалық, мәдени байланыс жүргізуде. Сондықтан халықаралық бизнестің табысты болуы көбінесе біздің іскер кадрларымыз, мемлекет қайраткерлері халықаралық әріптестердің ерекшеліктерін қаншалықты ескеретініне байланысты. Ұйымдастырушылық деңгейде сыни және техникалық мәселелерден басқа ұлттық психология мен мінез-құлықтың проблемалары жиі кездесіп жатады, оларды шешу бухгалтерлер, инженерлер және т.б. мамандар арасындағы жабық келісім шеңберінен шығатын қиындықтармен байланысты. Тіпті халықтың көпэтникалық құрамы бар Қазақстанда да ұлттық

Қазақ этнопедагогикалық мұраларын пайдалана отырып, ЖОО студенттерінің рухани-адамгершілік тәрбиесінің ұсынылған жүйесі болашақ мамандардың рухани-адамгершілік тәрбиесін жетілдіру мақсатында Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарының практикасында қолданылуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

- 1 КР Білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. <http://online.zakon.kz>.
- 2 Антология педагогической мысли Казахстана. – А..1995. – 530с.
- 3 Нурмуратов С.Е. Становление и развитие духовных ценностей. Автореф. дис. канд. пед. наук.– Алматы, 2000.
- 4 Фролов, И. Т. Философский словарь. Фролов, И. Т. Философский словарь / И. Т. Фролов - М.: Политиздат, -1991. – 559 с.
- 5 Әбілдина С.Қ. Қазақ халқының ауызекі шығармашылығы арқылы бастауыш сынып оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеуге болашақ мұғалімдердің даярлығын қалыптастыру: п.ғ.к. диссертацияның авторефераты / С. Қ. Әбілдина. - Қарағанды, 1999. - 27 б.
- 6 Узакбаева С.А., К.Ж.Кожаметова. Концепция этнообразования студентов высшей школы. – Алматы: Онер, 1998. – 144с.
- 7 Абенбаев С.Ш. Студенттердің эстетикалық мәдениетін қазақ халқының мәдени мұрасы арқылы қалыптастырудың ғылыми-педагогикалық негіздері. Пед.ғыл.док.ғыл.дәр алу үшін дайын.дисс.авторефераты. – Түркістан, 2010.
- 8 Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы. -Алматы: Рауан, 1994. –320 б.

КАЗАХСКОЕ ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ - СРЕДСТВО ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ

Статья посвящена проблеме духовно-нравственное воспитание студентов через наследие казахской этнопедагогики. В статье уточняется этимологический смысл понятий «духовность» и «нравственность» на основе трудов античных и средневековых ученых и мыслителей. Вместе с тем, ученые-исследователи в своих работах рассматривают этнопедагогическое наследие казахов как средство духовно-нравственного воспитания студентов. В результате анализа научных исследований народное творчество, обычаи и традиции, педагогические идеи, взгляды, знания народа о воспитании рассматриваются духовно-нравственными ценностями этнопедагогического наследия, передаваемыми из поколения в поколение, как духовные блага и этнопедагогическое наследие, влияющие на внутренний мир, образ жизни, связанный с историческим опытом, жизнью, проверенной духовным состоянием народа. Казахское этнопедагогическое наследие предлагает систему работы в соответствии с готовыми механизмами, поэтапно реализуемыми вузом в учебно-воспитательном процессе, предусматривающую углубление знаний и воспитания студентов. В статье также раскрывается и

воспитательное значение казахского этнопедагогического наследия в деловом общении, обеспечивающее расширение понятия «этноэтикет», что позволяет углубить базу знаний студентов. Предлагается определенная система работы предусматривающая углубление и систематизацию базы знаний студентов в области казахского этнопедагогического наследия, которая может осуществляться согласно разработанными механизмами, которые реализуются в учебно-воспитательном процессе вуза поэтапно. Духовно-нравственного воспитания студентов вуза с использованием казахского этнопедагогического наследия может быть использована на практике высших учебных заведений Республики Казахстан.

Ключевые слова: нравственность, душа, духовность, казахское этнопедагогическое наследие, казахский этноэтикет.

KAZAKH ETHNO-PEDAGOGICAL HERITAGE - A MEANS OF SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF STUDENTS

The article is devoted to the problem of spiritual and moral education of students through the heritage of Kazakh ethnopedagogy. The article clarifies the etymological meaning of the concepts of "spirituality" and "morality" based on the works of ancient and medieval scientists and thinkers. At the same time, researchers in their works consider the ethnopedagogical heritage of the Kazakhs as a means of spiritual and moral education of students. The Kazakh ethnopedagogical heritage offers a system of work in accordance with ready-made mechanisms, gradually implemented by the university in the educational process, providing for the deepening of knowledge and education of students. The article also reveals the educational significance of the Kazakh ethno-pedagogical heritage in business communication, which provides an extension of the concept of "ethno-etiquette", which allows to deepen the knowledge base of students. A certain system of work is proposed that provides for the deepening and systematization of the students' knowledge base in the field of the Kazakh ethno-pedagogical heritage, which can be carried out according to the developed mechanisms that are implemented in the educational process of the university in stages. The authors of the proposed system of spiritual and moral education of university students using the Kazakh ethno-pedagogical heritage can be used in practice of higher educational institutions of the Republic of Kazakhstan.

Key words: morality, soul, spirituality, Kazakh ethno-pedagogical heritage, Kazakh ethno-etiquette.

References

- 1 1 ҚР Білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. <http://online.zakon.kz>.
- 2 Antologija pedagogicheskoy mysli Kazahstana. – A..1995. – 530s.
- 3 Nurmuratov S.E. Stanovlenie i razvitie duhovnyh cennostej. Avtoref. dis. kand. ped. nauk.– Almaty, 2000.
- 4 Frolov, I. T. Filosofskij slovar'. Frolov, I. T. Filosofskij slovar' / I. T. Frolov - M.: Politizdat, -1991. – 559 s.
- 5 Әбдідина С.Қ. Қазақ халқының ауызекі шығармашылығы арқылы бастауыш сынып оқушыларының адамгершілікке тәрбиеге болашақ мұғалімдердің даярлығын қалыптастыру: п.ғ.к. dissertacijаның avtoreferaty / S. Қ. Әбдідина. - Қарағанды, 1999. - 27 б.
- 6 Uzakbaeva S.A., K.Zh.Kozhahmetova. Konceptija jetnoobrazovaniya studentov vysshej shkoly. – Almaty: Oner, 1998. – 144s.
- 7 Abenbaev S.Sh. Studentterdiñ jestetikalық мәдениетin қазақ халқының мәдени мұрасы арқылы қалыптастырудың ғылыми-pedagogikalық negizderi. Ped.ғыл.dok.ғыл.дәр.алу үшін дайын.diss.avtoreferaty. –Түркістан, 2010.
- 8 Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы. -Almaty: Rauan, 1994. –320 б.

Information about author:

Saule Abildina, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, E.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan, E-mail: salta-7069@mail.ru, ORCID 0000-0001-5708-1831

МРНТИ 14.07.03
УДК 37.03

DOI 10.47649/vau.2021.v61.i2.04

S. Karabalina^{1*} , A. Tleuova² ¹Kh.Dosmukhamedov Atyrau university
Atyrau, 060011, Kazakhstan
*e-mail: s.karabalina@asu.edu.kz

FORMATION AND DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL POTENTIAL OF UNIVERSITY STUDENTS

This article focuses on the main task of strengthening national values - the modernization, informatization, further development of education, the development of intelligence, the formation of continuing education.

The issue formation of the intellectual potential nation has been widely studied, considered, the main indicators are indicated. The formation of a competitive personality in line with modern requirements is accompanied by economic, social and political prosperity of the country.

Information technology is developing rapidly, attitudes to education are changing, the world has changed. Today's approach to education has been updated and is still in the spotlight. We consider the education system not only as an education, but as a social phenomenon that contributes to the formation and development of the individual.

The main task today is to improve the quality of education for school and university graduates. The main task is to develop the individual, to adapt to the environment - to cope with the current economic crisis, change and become a competitive person in this environment.

Therefore, we know that the modernization of the structure of education in the country is the main mechanism for ensuring the civilized development of our modern society.

Modernization of the entire structure of education, ensuring the competitiveness of Kazakhstan, is the main mechanism for ensuring the civilized development of modern society.

The education system is not only a pedagogical category, but also a social phenomenon that has a huge impact on the development of human capital.

Key words: intellectual nation, eternal country, individuality, modernization, intellectual potential.

Introduction

The background and the aim of the research

The basic definitions that determine the formation of the intellectual personality of students are the concepts of “intelligence”, “intellectual potential of the person”, “intellectual personality”, “intellectual nation”. Intelligence, memory, understanding, cognition - the highest category of thinking. Intellectual - the ability to read, acquire knowledge, self-improvement in practice, to adapt and use it for self-development and the development of society, the qualities of nature, such as thought, consciousness, cognition, intellect, reason. An intellectual person is a person who is able to fully express his thoughts in any flow of life, is prone to self-information, education, and has great intellectual abilities. [7; p 616]

An intellectual potential person is an individual who is able to use the knowledge, skills and competencies that have emerged through a high level of mastery of new and specialized sources of knowledge based on moral and national values in the interests of himself, his nation and his homeland. [1; p 40]

In determining the theoretical basis for the formation of the nation's intelligence, the main indicators of the intellectual nation are reflected through the study of actions accumulated in international experience, especially the principles and principles set out in the UN documents. [2; p 5-27]

Information technology is developing rapidly, attitudes to education are changing, the world has changed. Today's approach to education has been updated and is still in the spotlight.

It is known that in the development of each epoch, in the study of the ancient history of the Kazakh people, the development and formation of a strong, rich country with a spirit, a proud personality, was a topical issue for every leader. Therefore, the professional development of the future specialist is very important in today's society, especially in the provision of updated, innovative information, the formation of a competitive personality. In all ages, the teacher was considered an intelligent community, an intelligent generation. [5; p 10]

In preserving the independence and sovereignty of the country, the organization of harmony and unity in society, the formation of an intelligent society lies at the height of professional competence, knowledge and skills, the spirit of the future specialist. [6; p 21]

University is the main environment for the formation of intellectual personality. The integration of the higher education system into the global educational space, the high level of mastery information technology by students shows a breakthrough in the social process.

The main ways of forming and developing the intellectual potential of university students: teaching, educational process, educational environment: lectures, seminars, student work under the guidance of a teacher, student independent work, debates, group work, scientific and practical student conferences, round tables, higher education scientific, educational and methodical centers and out-of-university cultural centers, museums, etc. can be called. In the formation of the intellectual potential of the student, it was found in the course of experimental work that the development of the student's personality, self-search, improvement of knowledge, etc.

Methods of brainstorming, heuristic conversation, debate, "role play", etc. in the formation of intellectual potential of students contribute to the development of cognitive thinking, the development of mental and other abilities.

№	Types of intelligence	Criteria
1	Social intelligence	interpersonal relationships, age differences, behavior in the social environment.
2	Genetically, intelligence	man - society - man; man - nature - society - man.
3	Procedural intelligence	critical thinking, breadth of thought, development of intuition.
4	Phenomenological intelligence	logical thinking, accuracy of thinking, the development of intuition is a special form of cognition, the content of consciousness.
5	From the structural-level point of view	the depth of the mind, the speed of thought, the breadth of thought, the system of cognitive processes at different levels.
6	Regulatory intelligence	the ability of a person to define their own goals, to plan and achieve strategies to achieve goals.

Experimental learning

It is clear from the experimental work that the formation of the intellectual potential of students in higher education depends on the process of society development, scientific and technological, educational, information and communication, cultural, managerial, public, institutional and personal potential.

The purpose of our experimental research is to study the development and formation of intellectual potential of students, the implementation of an elective course "Intellectual potential of the future specialist" aimed at the development and formation of intellectual potential.

The content of the discipline "Intellectual potential of the future specialist" on the topic: "Formation of intellectual potential - a guarantee of maintaining the competitiveness of the country". Students will be able to understand the scientific and theoretical basis for the formation of the national intellectual potential of students on the topic, intellectual potential is a guarantee of maintaining the competitiveness of the state.

Learns about the relationship between the concepts of competitiveness, competitive nation, spiritual personality, patriot, intellectual personality and national worldview, identity, country studies, nationalism, Kazakh studies, the meaning and significance of the concept of "Kazakh", the historical formation [3;p20].

The peculiarities of intellectual culture in the formation of the intellectual potential of the nation and the main tools of spiritual and moral education of the future specialist, the importance of Abai's concept of "Full Man" in the formation of the intellectual potential of the future specialist. Features of the program of spiritual and moral education "Self-knowledge". The creative field of intellectual personality [4; p 296].

Human capital is the core of the formation of an intellectual society. Features of intellectual culture in the formation of the intellectual potential of future professionals, national education is the basis for the formation of the intellectual potential of the university, spiritual and moral education of modern youth, aspects of educating young people as intellectuals, they are described. It is explained that it is based on the formation of moral and spiritual values of society. In addition, abstract topics were prepared for each topic.

Abstract topics:

1. The phenomenon of intellectual culture: a general description.
2. Formation of spiritual and moral values of the future specialist as the basis of the potential of the intellectual nation.
3. National education: moral and spiritual nature.
4. Spirituality is the result of a person's way of life.
5. Man is the main fruit of society.
6. The process of formation of "intellectual citizen" and its content.

Questions for self-assessment:

1. What is the importance of spiritual and moral education in the formation of the personality of the future specialist?
2. Features of the formation of the potential of the intellectual nation in the context of higher education.
3. Value orientation of modern youth.
4. The importance of building the intellectual potential of the future specialist as a representative of the intellectual nation.
5. What is intellectual culture?
6. What is the role of spirituality in the development of society?
7. What are the main components of the concept of "spirituality"?

On the topic "Information society and need to develop the intellectual potential of the individual" the importance of the development of the intellectual potential of the individual in society, the creative and intellectual potential of the individual, continuing professional education - the main tool for developing the intellectual potential of the individual. comment is given. The information competence and culture of the specialist, the main components of the intellectual potential of the future

specialist, the main elements of the system of intellectual potential development of the specialist and the state policy of informatization of the education system in the Republic of Kazakhstan.

Learning space and learning outcomes

Experimental work with students on the above topics includes brainstorming, heuristic conversation, the method of debate, the method of “business game”, etc. Cognition - contributes to the development of thinking, the ability of a person as a set of mental abilities, behavioral characteristics in solving problems and the success of any action, the development of personal qualities and other abilities.

Students of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, specialty 5B011900“Foreign language: two foreign languages” took part in the experimental work.

The experiment consists of two stages:

During the defining experiment, the level of development of intellectual potential of university students, the quality of education, motivation, creative development of students, indicators of the development of intellectual potential of students, the number of students in the experimental group and control group were determined.

An elective course aimed at developing the intellectual potential of students who participated in the experimental work during the *formative experiment* will be implemented in the future, the analysis, processing, systematization and discussion of the data obtained.

Conclusion

The issue of formation of intellectual potential of the future specialist is the main one today. The integration of the national education system into the world education system, the transition of universities to the credit system can be seen in the quality of education. The fact that students choose the subject they want and the professor who teaches it is also a sign of transparency in the education system.

The main idea of the national project was identified during the study, which is related to the education of a new generation of citizens and bringing the country's competitive human capital to the level of an established state.

The importance of the continuing system education, the professional development of the future specialist in the formation of a competitive intellectual personality, the preservation of independence and country, the organization of harmony and unity in society, the formation of an intelligent society lies in the professional competence, knowledge and skills of the future specialist.

ЖОО СТУДЕНТТЕРІНІҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ӘЛЕУЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ, ДАМУ

Бұл мақала ұлттық құндылықтарды нығайту үшін басты міндет-үздіксіз білім беруді жаңашылдау, ақпараттандыру, білім беруді одан әрі дамыту, зияткерлікті дамыту, қалыптастыру жөнінде болып отыр.

Ұлттың интеллектуалды әлеуетін қалыптастыру мәселесі кеңінен зерттелген, қаралған, негізгі индикаторлары көрсетілген.

Қазіргі заман талабына сай бәсекеге қабілетті тұлғаның қалыптасуы-еліміздің экономикалық, әлеуметтік, саяси өркендеуімен бірге келеді.

Ақпараттық технологиялар қарқынды дамуда, білім беруге деген көзқарас өзгеруде, әлем өзгерді. Бүгінгі білім беруге деген көзқарас жаңартылған және әлі де жаңарту мәселесі негізгі орында. Білім беру жүйесі тек қана оқыту емес, бұл жеке тұлғаның адам болып қалыптасуына, дамуына ықпалдылығы мол қоғамдық құбылыс ретінде қарастырамыз.

Мектеп пен жоғары оқу орнын бітіруші түлектердің білім сапасын жақсарту мәселесі бүгінгі күннің ең негізгі сатысында. Жеке тұлғаның дамуы, қоршаған ортаға бейімделуі - оның қазіргі таңда болып жатқан экономикалық дағдарыс, өзгерістермен қатарласып, бәсекеге қабілетті тұлға ретінде осы қоршаған ортада

қалануы - міне, басты міндет. Сол себепті, еліміздің білім берудегі салалар құрылымдарын жаңашылдау қазіргі қоғамымыздың өркениетті дамуын қамтамасыз ететін басты тетік екенін білеміз.

Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін білім берудің барлық құрылымын жаңарту қазіргі қоғамның өркениетті дамуын қамтамасыз етудің басты тетігі болып табылады.

Білім беру жүйесі - бұл тек педагогикалық категория ғана емес, сонымен қатар адами капиталды дамытуға орасан зор әсер ететін әлеуметтік құбылыс.

Негізгі сөздер: интеллектуалды ұлт, мәңгілік ел, жеке тұлға, модернизация, зияткерлік әлеует.

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА СТУДЕНТОВ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Эта статья посвящена главной задаче для укрепления национальных ценностей-инновациям непрерывного образования, информатизации, дальнейшему развитию образования, развитию интеллекта, формированию.

Широко исследована, рассмотрена проблема формирования интеллектуального потенциала нации, обозначены основные индикаторы.

Формирование конкурентоспособной личности, отвечающей современным требованиям, сопровождается экономическим, социальным, политическим процветанием страны.

Стремительно развиваются информационные технологии, меняется отношение к бытию, меняется мир. Сегодня отношение к образованию обновлено, и по-прежнему вопрос обновления стоит на первом месте. Система образования - это не только обучение, это общественное явление, способствующее становлению, развитию личности как личности.

Проблема повышения качества образования выпускников школ и вузов сегодня находится на самой основной стадии. Развитие личности, ее адаптация к окружающей среде-экономический кризис, который сейчас происходит, ее становление в этой среде, как конкурентоспособной личности, параллельно с переменами-вот главная задача. Поэтому мы знаем, что инновация структур отраслей в образовании страны является главным механизмом, обеспечивающим цивилизованное развитие нашего современного общества.

Модернизация всей структуры образования, обеспечивающая конкурентоспособность Казахстана, является основным механизмом обеспечения цивилизованного развития современного общества.

Система образования - это не только педагогическая категория, но и социальное явление, оказывающее огромное влияние на развитие человеческого капитала.

Ключевые слова: интеллектуальная нация, вечная страна, личность, конкурентоспособность, модернизация, интеллектуальный потенциал.

References

- 1 Message from the President of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev "Kazakhstan's way-2050: common goal, common interests, common future". Almaty. 2014. p 40
- 2 Strategy "Kazakhstan-2050" - a new political course of the established state. Message from the President of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. // Akikat. №1, 2013.- p.5-27.
- 3 National program of N. A. Nazarbayev "intellectual nation-2020". / Aikyn. 2008. p 20
- 4 Praliev S.Zh., Orazbayeva F.Sh., Imanbayeva S.T., Berikkhanova A.E., Sholpankulova G.K. and other fundamentals of forming the intellectual potential of a future specialist. Training manual. - Almaty. KazNPU named after Abai. "Ulagat". 2014. - p 296
- 5 Imanbayeva S.T. new Kazakhstan patriotism-the key to the formation of an intellectual nation. // Pedagogy and psychology. Almaty. Kazakh National Pedagogical university named after Abai. 2013. № 4, p 10
- 6 Imanbayeva S.T. Ideas of forming an intellectual nation in the Messages of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev. // Bulletin of the Abai Kazakh National Pedagogical university. 2013. № 4. p 21
- 7 Balasagunm Zh. blessed Val. - Almaty: Zhazushy, 1986. - p 616.
- 8 Kambarbekova G.A. Philosophical treatises of al-Farabi. - Almaty, 1973. - p 318.

Information about authors:

Saya Karabalina, Master of psychology-pedagogical sciences, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan, Student avenue, 1, E-mail: s.karabalina@asu.edu.kz, Orcid. 0000-0003-4336-1968

Aliya Tleuova, Master of pedagogical sciences, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan, Student avenue, 1, E-mail: a.tleuova@asu.edu.kz, Orcid. 0000-0002-3054-491X

FTAMP 15.21.41
ӨОЖ 159.955.4

DOI 10.47649/vau.2021.v61.i2.05

К.О. Казиев¹

¹Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ, 060011, Қазақстан Республикасы
e-mail: kazi_karas@mail.ru

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ РЕФЛЕКСИЯСЫН ДАМУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Бұл мақалада болашақ педагог-психологтардың рефлексиясын дамытудың педагогикалық шарттары теориялық талдаулар арқылы ашып көрсетіледі. Қазіргі заманғы педагогика және психология ғылымында рефлексия мәселесі субъектінің ішкі психикалық актісі мен күйін тану процесі ретінде тереңірек түсінуді қажет етеді. Сондықтан рефлексияның ішкі табиғатын, құрылымын және оны дамыту мүмкіндігін теориялық, практикалық және әдістемелік деңгейде зерттеудің қажеттілігі қарастырылып отырған рефлексия ұғымының өзектілігін айқындай түседі. Рефлексия ұғымының (оның өзіне тән сипаттамасын) және оны дамыту ерекшеліктерін талдау негізінде болашақ педагог-психологтардың рефлексиясын дамытудың педагогикалық шарттары ретінде рефлексивті іс-әрекетті ұйымдастыру, рефлексивті ортаны қалыптастыру, рефлексиялық іс-әрекетке қатысушылардың субъектаралық қарым-қатынасын белсендіру, рефлексивтілікті өзектендіру, бөліп көрсетіледі. Болашақ педагог-психологтардың рефлексиясын дамытудың педагогикалық шарттары барысында өзіндік «Мен» туралы түсініктері кеңейеді. Олар өзінің іс-әрекетіне қатысты рефлексивті болады және өз сезімдері мен тәжірибесін талқылауда белсенділік көрсетеді, сонымен қатар өзінің абырой-беделі мен ішкі әлеуетін ашады. Осы тұрғыдан алғанда мақалада болашақ педагог-психологтарды кәсіби даярлауда тиімді нәтиже беретін жолдардың бірі – рефлексиясын дамытуда педагогикалық шарттар міндеттері көкейкесті мәселе болып табылатындығы жайлы мазмұндалады.

Негізгі сөздер: рефлексия, шарт, рефлексивті іс-әрекет, рефлексивті орта, субъектаралық қарым-қатынас, рефлексивтік бағдар.

Кіріспе

Кез келген педагогикалық құбылысты нақты білім беру процесінде жүзеге асыру сол феноменнің (рефлексия) болуы және оның ары қарай дамуына белгілі бір шарттардың жиынтығын талап етеді.

«Рефлексия» түсінігінің анықтамасының көптігі, бәрінен бұрын, оның механизмінің әмбебаптылығымен байланысты, рефлексивті механизмнің көп қызметтілігі педагогика мен психология саласының зерттеушілерінің рефлексивтік мәселеге деген қызығушылықтары артуының шарты болып табылады. Жалпылай алағанда, рефлексия адамның өзін қоршаған әлеммен пәндік-әлеуметтік қатынасының мәнін түсіну және оған қайта мән беру, өзіне – өзі талдау жасай білу қабілеті ретінде қарастырылады.

Сондықтан зерттелініп отырылған мәселе болашақ педагог-психологтардың рефлексиясын дамытуға қажетті педагогикалық шарттарды айқындау үшін «педагогикалық шарттар» ұғымын нақтылауға, оларды бөліп көрсетуге назар аударылады.

Негізгі бөлім

Осы орайда алдымен «шарт» ұғымына берілген анықтамаларға талдау жасалады. «Шарт» ұғымы айнала қоршаған құбылыстарға қатысты заттарды сипаттайтын философиялық категория. Мұнда зат немесе пән шартталған, ал шарт объективті әлемнің көптүрлілігінің сыртқы заттарына қатысты алынады. Шарттардың құбылыстан немесе процестен тікелей

туындаған себептерден айырмашылығы ол құбылыстың пайда болуы және дамуы өтетін ортаны құрайды [1].

Философиялық, психологиялық және педагогикалық ғылымдарда «шарт» ұғымының анықтамасын мазмұны жағынан толықтыратын ұқсас көзқарастар қалыптасқан.

Н.В. Ипполитова шарттың педагогикалық аспектідегі мәнін үш мағынада анықтайды: біріншіден, шарт қандай да бір объектінің салдары мен жағдайларының жиынтығы; екіншіден, белгіленген жиынтық адамның дамуына, тәрбиесіне және оқуына әсер етеді; үшіншіден, шарттардың ықпалы дамыту, тәрбиелеу және оқыту процесін жылдамдату немесе бәсеңдету болып табылады, сонымен қатар шарттар олардың динамикасына және соңғы нәтижесіне әсер етуі мүмкін [2].

Жалпы ғылыми-педагогикалық зерттеулердің нәтижесін талқылап қорытындылау негізінде педагогика теориясы мен практикасында қалыптасқан педагогикалық шарттардың типологиялық жіктелімін төмендегідей бөліп көрсетуге болады (сурет 1)

Сурет 1. Педагогика теориясы мен практикасында қалыптасқан педагогикалық шарттардың типологиялық жіктелімі

Н.М. Яковлеваның пікірінше, педагогикалық шарттар білім алушылар тұлғасын дамытуға мүмкіндік беретін жүйенің тиімділігін қамтамасыз ететін білім беру процесіндегі іс-шаралар кешені [3].

Жалпы алғанда, шарт кез келген заттың қоршаған әлеммен қарым-қатынасын білдіретін категория ретінде белгілі бір іс-әрекеттің жүзеге асырылуына мүмкіндік туғызатын орта деп түсіндіріледі.

Зерттеу жұмысымыздың негізі болашақ педагог-психологтардың рефлексиясын дамыту болғандықтан, бұл құбылыстың дамуына белгілі шарттар қажет. Өйткені, болашақ педагог-психологтарды кәсіби даярлау педагогикалық ортада, нақтырақ айтқанда, педагогикалық жүйеде өтетін педагогикалық процесс және оған қажетті педагогикалық шарттардың айқындалуы маңызды.

Осы орайда болашақ педагог-психологтардың рефлексиясын дамытудың педагогикалық шарттарын айқындауда әдіснамалық тұғырларды мақсатты қолдану тиімді болып табылады.

Осы тұрғыдан алғанда, педагогикалық шарттардың кешенін болашақ педагог-психологтардың рефлексиясын дамытуға мүмкіндік беретін арнайы құрылған жағдайлардың ұтымды үйлесуі деп түсінеміз. Сондай-ақ осы педагогикалық шарттар өзара байланысты болып, бірін-бірі толықтырғанда ғана нәтижеге қол жеткізуге болады.

Шетелдік ғалымдардың (Д. Шон, т.б.) психологиялық ғылыми-зерттеу еңбектерінде рефлексивті процестердің пайда болуына қажетті негізгі төрт шарт бөліп көрсетіледі:

Біріншіден, рефлексивтік процесс ағымдық іс-әрекетте кездейсоқ туындаған белгісіздікке берілетін жауап ретіндегі адамның дамуы үшін жағдаятты, өзін-өзі, кедергіні немесе күтпеген жағдайды қабылдауы. Бұл адамның алдынан шығып отыратын проблемалар, мысалы: ерекше қымбат адамның сыни ескертпесі, қарым-қатынастағы сәтсіздік, жаңа жағдайға таңдану немесе физикалық ауыр сезіну. Туындаған қиындық «даму немесе өсу нүктесі» болуы мүмкін. Немесе «қатты ойлану және көңіл бөлуге себеп болатын ішкі конфликтінің туындауын сипаттайды, өзіне сенімсіздікті, күдіктенуді, тұрақсыздықты сезіну салдарынан да болуы мүмкін. Туындаған белгісіздік қажеттілік рефлексияның пайда болуы үшін жеткіліксіз жағдай болып табылады.

Екіншіден, бақылаудың ішкі локусы немесе осы туындаған жағдаятта адамның өзінің жауапкершілігін сезінуі, проблеманы шешуге ынтасының пайда болуы және дайындығының ішкі рефлексивтік жұмыстың көмегімен өзін-өзі дамытуына әсер етуі.

Үшіншісі, туындаған белгісіздікті жою үшін рефлексивтік дағдының жеткіліктілігі. Рефлексиясы әлсіз дамыған адамда бұл жағдайда ынтасы мен ниеті аздық етеді, ол адамда шарасыздық, өзіне сенімсіздік тудыруы мүмкін.

Төртіншіден, бұл қоршаған ортаның рефлексивті процеске қолдау көрсетуі. Осындай орта жоқ болған жағдайда адам соған сай келетін ішкі ортаға тәуелді болады, сырттағы қысымға қарамастан рефлексивті процесті қолдайды [4].

Г.Г. Ермакова зерттеуінде жоо-ы студенттерінің оқыту процесінде кәсіби рефлексиясын дамытудың педагогикалық шарттары бөліп көрсетіледі. Олар: педагогтың арнайы ұйымдастырылған рефлексивтік іс-әрекеті; рефлексивті ортаның болуы; педагогтың рефлексивтілігін өзектендіру; рефлексивті іс-әрекетке қатысушылар арасындағы субъектаралық қарым-қатынасты белсендендіру; педагогтың кәсіби рефлексиясын дамытудың білім беру бағдарламасын пайдалану [5].

Ендігі кезекте болашақ педагог-психологтардың рефлексиясын дамытудың педагогикалық шарттары теориялық тұрғыдан негізделеді.

Бірінші өте маңызды шарт оқу барысындағы арнайы ұйымдастырылған рефлексивті іс-әрекет болып табылады, ол студенттердің оқу-танымдық әрекетінің стратегиясын ғана емес, осы әрекеттерді орындау дағдыларын қалыптастырады. Рефлексивтік іс-әрекет адамның өз тәжірибесін меңгеруге белсенді қарым-қатынас формасын анықтайды. Онда әрекетке тән өзіндік ерекшеліктердің ішінде мақсатқа бағыттылық, саналылық, өзгертушілік сипаты және оның құрылымдық компоненттерінің өзара байланысы маңызды рөл атқарады.

Екінші өзіндік орны бар шарт рефлексивтік ортаны қалыптастыру болып табылады. Рефлексивтік орта дегеніміз әлеуметтік-психологиялық және кәсіби ресурстарды өз бетімен зерттеу, түзету мүмкіндіктерін ашатын тұлғаны дамыту шарттарының жүйесі.

Рефлексивтік ортаның функциясы тұлғада рефлексияға деген қажеттіліктің пайда болуына мүмкіндік туғызады. Рефлексивтік ортада туындаған белгісіздік, өзара әрекеттесудің дағдылы емес жағдаяты, конфликті, жаңа білімді қабылдаудағы проблемалық тұлғалық кәсіби дамуға алаңдаушылық тудырып, педагогтың қайтадан бағдарлануына мүмкіндік береді. Рефлексивтік ортаны құрудың мақсаты педагогты оқу процесі мен кәсіби рефлексияны дамытудан шеттетуді жояды.

А.А. Бизяеваның пікірінше, «рефлексивтік – инновациялық орта» ынтымақтастық қарым-қатынасты, таңдау жағдайын орнататын, нәтижесінде өзін тұлға әрі маман ретінде білу түсініктерін өзгертеді [6].

Болашақ педагог-психологтардың рефлексиясын дамытудағы рефлексивті орта бұл ЖОО-дағы оқыту процесі (сабаққа қатысу, сессияны тапсыру) ғана емес, сонымен бірге студенттің кәсіби іс-әрекет процесі ретіндегі практиканың сан алуан түрі, атап айтқанда, оқу-таныстыру практикасы (1 курс, 2 семестр), педагогикалық-психологиялық практика (2 курс, 4 семестр), педагогикалық практика (3 курс, 6 семестр) және өндірістік педагогикалық практика (4 курс, 8 семестр). Студенттер осындай практика түрлерінен өту барысында нақты кәсіби іс-әрекетпен танысады, өзіне және өзінің болашақ кәсіби іс-әрекетіне қатынасы бойынша рефлексиялауға саналы қажеттілігі туындайды. Міне осы мәселеге баса назар аудару қажет.

Рефлексивтік ортаны құруда болашақ педагог-психологтарды оқу әрекетінен шеттетпеу керек, кәсіби тұрғыдан жүзеге асыру тәсілі ретінде кәсіби рефлексияны дамытудан бастау қажет. Осы іс-әрекеттің негізгі бағыттары - экзистенциалды феномен және оның мәні, педагогтың тұлғалық сапасының қауіпсіз диагностикасын іске асыруы және оның нәтижелерін кәсіби өсуде қолдану құндылықтары.

Үшінші шарттардың бірі рефлексиялық іс-әрекетке қатысушылардың арасындағы субъектаралық қарым-қатынасты белсендіру болып табылады. Бұл шарт оқыту процесіндегі рефлексивтік іс-әрекет барысында оның теңқұқылы субъектілерінің «оқытушы мен студент» қарым-қатынасының ерекшелігін белгілейді. Олардың жалпы әрекеті синхронды өтеді, әрқайсысы бірін-бірі толықтырады, оларда ішкі өзіндік ерекшелік сақталады, бұл ауысуларда кәсіби рефлексия механизмдері сипатталады. Субъектілер арасындағы қарым-қатынас өте құнды, олар әрекеттердің бірлігін, күштерін және арасындағы байланыстарды қамтамасыз етеді. Осының арқасында студенттің мүмкіндіктері, тәжірибесі мен ішкі ресурстары, сондай-ақ оқытушының шеберлігі ашылады. Бұл екі жақтың да жоғары нәтижеге жетуіне мүмкіндік туғызады. Рефлексивтік іс-әрекеттегі субъектілер арасындағы қарым-қатынас нәтижесі бірін-бірі түсінуі, бірлескен шығармашылық пен ынтымақтастық.

Рефлексивтік іс-әрекет үшін субъектілер арасындағы тиімді қарым-қатынас көрсеткіштерінің қатары тән, олар: адекваттығы, бірлескен ұстанымның келісімділігі, бір-біріне қызығушылық тудыруы, өзара байланысты жауапкершілік пен қолдау көрсетуі. Рефлексивтілік педагог-психологтың коммуникативтік және әлеуметтік-перцептивтік қабілеттерінен байқалады, оның кәсіби сана-сезімінің деңгейіне негізделеді.

Рефлексивтілігін өзектендіруді төртінші шарт ретінде қарастыруға болады. Рефлексивтілік бұл рефлексивті іс-әрекеттегі оған қатысушылардың субъектілік ұстанымының бейнеленуі.

Болашақ педагог-психологтардың рефлексиясын дамытуда субъектілік ұстанымды, өзінің кәсіби қызығушылығын түсіну және нақтылау, кәсіби маңызды сапаларын қалыптастыруға мүмкіндік беретін интерактивтік технологияларды қолдану қажет. Ол әртүрлі проблемалық тапсырмаларды, іскерлік (рөлдік) ойындар, жеке психологиялық, супервизор (сырттай бақылаушы) топтарындағы аса күрделі жағдайларды талдауға мүмкіндік береді.

Н.Д. Хмель, Н.Д. Иванова, Т.Я. Яковец, Б.Ф. Зикринова студенттердің өздігінен білім алуы өз еркімен ішкі сұранысы арқылы білім, білік және дағдыны өздігінен жетілдіру мақсатында ізденуге және әлеуметтік тәжірибені меңгеруге бағытталған дербес танымдық іс-әрекет, тұлғалық және кәсіби маңызды белсенділік, өзін-өзі басқаруы, өзін-өзі реттеуі деп сипаттайды [7].

Сонымен бірге рефлексивтілігін өзектендіру болашақ маман ретінде өзінің кәсіби ұстанымын қайтадан қарастыру қажеттілігін тудырады. Ол өзін-өзі жүзеге асыру немесе іс жүзінде өзін-өзі көрсету, өзін-өзі тану, өзін-өзі дамыту процестеріне назар аударуды талап етеді. Рефлексия тұлғаның өзін-өзі ұйымдастыруы, оның объект туралы білімін нақты

әрекетпен байланыстыра алуы. Бұл сапаның барлық адамда болуы айналаны өзгертуге, өмірді мәнді етуге ықпал етеді.

В.И. Волюнкин тұлғаның өзін-өзі тануы мен өзіндік сана сезімін оның өзін-өзі дамытуының негізі ретінде қарастырады. Оның пікірінше, өзін-өзі жүзеге асырудың шарты, өзін-өзі іс жүзінде көрсету процесіндегі қажетті алғышарт. Өзін-өзі жүзеге асыру тұлғаның практикалық іс-әрекеті, яғни өзінің идеясын, көзқарастарын, мақсаты іске асыратын, қызығушылығын жете түсіну қабілеті, сондықтан тұлға өзінің жаңа мүмкіндіктерін ашады, өзін тереңірек тани түседі. Өзін-өзі жүзеге асыру өзін-өзі танудың аяқталған циклі емес, керісінше бастауы, ол тұлғаның өзін-өзі дамытуының негізгі шарты болып табылады [8].

Қорытынды

Болашақ педагог-психологтардың рефлексиясын дамытуда өзінің әрекетін бақылау қабілетінің, позитивті «Мен-тұжырымдамасының» болуы, педагогикалық практикаға қатынасындағы рефлексивтік ұстанымы, диалогқа дайындығы, рефлексивтілік, сыни ойлауы, қарым-қатынастың сындарлығы, рефлексивті ортадағы тұлғалық және кәсіби өзіндік санасы, зерттеушілік бағытының болуы маңызды рөл атқарады.

Сондықтан, В.Г. Мараловтың ұсынған түсініктерін бейімдей отырып, зерттеуімізде «Мен – болашақ педагог-психолог» кәсіби тұжырымдамасын пайдаланамыз. Демек, рефлексивтік бағдар – бұл өзіне мотивациялық-құндылық, когнитивтік және іс-әрекеттік компоненттерді енгізетін күрделі жүйелі білім беру. Әрбір компонент құраушы элементтер кешенінен тұрады, олардың қалыптасу дәрежесі және арасындағы байланыстары олардың сыртқы көрінісін жете ұғынылған кәсіби «Мен-тұжырымдамасы» формасында анықтайды [9].

Болашақ педагог-психологтардың рефлексиясын дамытудың педагогикалық шарттары мен моделін дайындаудың маңызды аспектісі оларды концептуалды деңгейде ұсынуды қажет етеді.

Жоғарыда мазмұндық сипаттама бере отырып, бөліп көрсетілген педагогикалық шарттар жүйесі болашақ педагог-психологтардың рефлексиясын дамытуға мүмкіндік туғызады, ол кәсіби іс-әрекеттің табыстылығы мен тиімділігінің негізі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ертарғынқызы Д. Жоғары мектепте болашақ әлеуметтік педагогтардың кәсіби идеясын қалыптастыру жүйесі 6D012300: док. PhD ... дис. – Алматы, 2017. – 152 б.
- 2 Ипполитова Н.В. Сущность и функции методологического подхода в педагогическом исследовании // Преподаватель XXI век. – 2011. – Т. 1, №3. – С. 57-60.
- 3 Казиев К.О. Болашақ педагог-психологтардың рефлексиясын дамытудың ғылыми негіздері 6D010300: док. PhD ... дис. – Нұр-Сұлтан, 2020. – 164 б.
- 4 Казиев К.О. Рефлексияны дамытудың негіздері. Оқу құралы-Атырау, 2019-128 б
- 5 Ермакова Г.Г. Педагогические условия развития профессиональной рефлексии педагога: дис. ... канд. пед. наук. 13.00.01. – Оренбург, 1999. – 153 с.
- 6 Бизязева А.А. Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия Псков: ПГПИ им.С.М.Кирова 2004. – 216 стр
- 7 Сапаргалиева А.Ж. Совершенствование профессиональной подготовки педагога-психолога как специалиста помогающих профессий; дис. док. PhD 6D010300 Талдықорган, 2015. – 165 б.
- 8 Волюнкин В.И. Основы саморазвития личности: учеб. пос. – Астрахань: Из-во «Сорокин Роман Васильевич», 2012. – 52 с.
- 9 Маралов В.Г. Основы самопознания и саморазвития: учеб. пособие. – Изд. 2-е, стер. – М.: Академия, 2004. – 250 с.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ РЕФЛЕКСИИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ-ПСИХОЛОГОВ

В данной статье раскрывается сущность педагогических условий развития рефлексии у будущих педагогов-психологов. В современной педагогике и психологической науке проблема рефлексии требует более глубокого осмысления как процесса познания внутреннего психического акта и состояния субъекта. Поэтому необходимость изучения внутренней природы, структуры рефлексии и возможности ее развития на теоретическом, практическом и методическом уровне определяет актуальность рассматриваемого понятия рефлексия. На основе анализа феномена рефлексии (ее характерных особенностей) в качестве педагогических условий развития рефлексии у будущих педагогов-психологов определены формирование рефлексивной среды, активизация межсубъектных отношений участников рефлексивной деятельности, актуализация рефлексивности. С этой точки зрения под комплексом педагогических условий мы понимаем рациональное сочетание специально созданных условий, позволяющих развивать рефлексии будущих педагогов-психологов. Также результат может быть достигнут только тогда, когда эти педагогические условия взаимосвязаны и дополняют друг друга. В ходе соблюдения педагогических условий развития рефлексии у будущих педагогов-психологов формируется свое «Я», они рефлексивны по отношению к своей деятельности, проявляют активность в обсуждении своих чувств и переживаний, раскрывают свой внутренний потенциал. Таким образом, выявление педагогических условий развития рефлексии является одним из эффективных путей в профессиональной подготовке будущих педагогов-психологов.

Ключевые слова: рефлексия, условия, рефлексивная деятельность, рефлексивная среда, межобъектное общение, рефлексивная ориентация.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF FUTURE TEACHERS-PSYCHOLOGISTS' REFLECTION

This article reveals the pedagogical conditions for the development of future teachers-psychologists' reflection with the help of theoretical analysis. Based on the analysis of the phenomenon of reflection (its characteristics) and the features of its development, the organization of reflexive activity as pedagogical conditions for the development of future teachers-psychologists' reflection, the formation of a reflexive environment, the activation of intersubjective relations of participants in reflexive activity, the actualization of reflexivity are distinguished. The ideas of future teachers-psychologists about their "I" in the course of pedagogical conditions for the development of reflection are expanded. They are reflexive in relation to their activities and are active in discussing their feelings and experiences, as well as revealing their dignity and inner potential. From this point of view, one of the ways that give effective results in the professional training of future teachers-psychologists is that the tasks of pedagogical conditions are an urgent problem in the development of reflection.

Key words: reflection, condition, reflexive activity, reflexive environment, inter-object communication, reflexive orientation.

References

- 1 Ertarğynqyzy D. Joğary mektepte bolaşaq äleumettik pedagogtardyň käsıby idelyn qalyptastyru jüiesi 6D012300: dok. PhD ... dis. – Almaty, 2017. – 152 b.
- 2 İppolitova N.V. Suşnöst i funksii metodologicheskogo podhoda v pedagogicheskom issledovanii // Prepodavatel XXI vek. – 2011. – T. 1, №3. – S. 57-60.
- 3 Kaziev K.O. Bolaşaq pedagog-psihologtardyň refleksiýasyn damytudyň gylymi negizderi 6D010300: dok. PhD ... dis. – Nür-Sülтан, 2020. – 164 b.
- 4 Kaziev K.O. Refleksiany damytudyň negizderi. Oqu qūraly-Atyrau, 2019-128 b
- 5 Ermakova G.G. Pedagogicheskie uslovia razvitiya profesionalnoi refleksii pedagoga: dis. ... kand. ped. nauk. 13.00.01. – Orenburg, 1999. – 153 s.
- 6 Bizäeva A.A. Psihologia dumaiuşego uchitelä: pedagogicheskaiia refleksia Pskov: PGPI im.S.M.Kirova 2004. – 216 str
- 7 Sapargalieva A.J. Sovershenstvovanie profesionalnoi podgotovki pedagoga-psihologa kak spetsialista pomogaiuşih professi; dis. dok. PhD 6D010300 Taldykorgan, 2015. – 165 b.
- 8 Volynkin V.İ. Osnovy samorazvitiya lichnosti: ucheb. pos. – Astrahän: İz-vo «Sorokin Roman Vasilevich», 2012. – 52 s.

9 Maralov V.G. Osnovy samopoznania i samorazvitia: ucheb. posobie. – İzd. 2-e, ster. – M.: Akademia, 2004. – 250 s.

Information about author:

Karas Kaziyeu, PhD, Associate professor of Psychology and Special Education Chair, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan, E-mail: kazi_karas@mail.ru, ORCID 0000-0002-0906-8381

FTAMP 06.71.03
ЭОЖ 338.45

DOI 10.47649/vau.2021.v61.i2.06

С.Б.Альдешова^{1*} , Г.Т.Ахметова¹ , М.Т.Баймуханова¹ , А. Кулбатыров² ¹Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ,²Алматы технологиялық университеті

Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы

Алматы қ., 050012, Қазақстан Республикасы

*e-mail: S.aldehova@asu.edu.kz

КӘСІПОРЫННЫҢ МҮЛІКТІК КЕШЕНДЕРІН ЖАҢҒЫРТУ ЖӘНЕ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Ең алдымен стратегиялық инвестициялық жобалар қаржыландыру көздерінің құрамын, сонымен қатар анықтайтын қаржылық қолдауды қамтиды. Себебі мүлктік қатынас бойынша қаржыландыру көздерінің негізгі бөлігі жүретіні бәрімізге белгілі. Қаржыландыру көздеріне меншікке жататын қаржылар, берешек қаржылар және тартылған қаражаттар жатады.

Инвестициялық қоржын меншікті бағдарламасы болып табылатын трансформациялаудың едәуір бөлігі. Іріктелген салымдық жобалардың жиынтығын осы мекемеде жүзеге асыруға негізделеді. Әрі қарай оңтайлы инвестициялық қоржынның түсінігін қарастыруға болады. Жалпы оңтайлы инвестициялық қоржын деп инвестициялық жобалардың жиынтығын айтуға болады. Ол инвестициядан пайданы қамтамасыз ететін тиімді құрал.

Мүлктік қайта құрылымдау жүзеге асырылады инвестициялық жобаларды іске асыру арқылы. Олардың әрқайсысы белгілі бір инвестиция көлемімен сипатталады. Инвестициялар дегеніміз - жобаларды жүзеге асыруға салынған қаражат және басқа да капитал.

Мақаланы жазу барысында операциялық мүлктік кешендердің құрылымдық, технологиялық және ұйымдастырушылық өзгерістері бойынша шаралар кешенін және инвестициялық жобаларды іске асырудың ұзақ мерзімді жоспарын ұсынатын мүлктік қайта құрылымдау бағдарламасы ұсынылды. Мекеменің экономикалық өсу стратегиясына сәйкестелетін және жаңа сапалы жағдайға әкелетін операциялық мүлктік кешенді (ОМК) өзгерту жөніндегі мақсатты үдерістерменшікті трансформациялау болып табылады.

Негізгі сөздер: меншікті трансформациялау, инвестициялық актив, инвестициялық стратегия, моножоба, мультижоба.

Кіріспе

Зерттеу мақсаты кез келген кәсіпорынның экономикалық дамуы стратегиялық қайта құру саясатына негізделетінін ашып көрсету. Маңызды орынды өндіріс пен технология, басқару мен еңбек, қаржы мен инвестициялар (салымдар) саласында алады. Кешенді компанияның экономикалық өсу стратегиясына сәйкес келсе, жаңа сапалы жағдайға әкелсе, онда операциялық мүлктік кешенді (ОМК) өзгерту жөніндегі мақсатты процесті меншікті трансформациялау деп атайды.

Меншікті қайта құрылымдау кәсіпорында:

- 1) көрсеткіштерде көрсетіледі: ең алдымен өндірістік қуат, мүлктің құны және мүлкті пайдалануға байланысты пайдалануға беруге арналған шығындар;
- 2) туындатады өндірістік-экономикалық әлеуетінің өзгеруін кәсіпорындардың;
- 3) мүлктік қатынастардың бір мезгілде өзгерістер жүйесіндегі, сондай-ақ құрылымдағы мекемелер мен ұйымдардың өндірістік, ұйымдық өзгерістермен көрінеді [1].

Эксперименттік нәтижелер және талқылау

Меншікті қайта құруларға инвестициялар нақты инвестициялармен байланысты болып келеді. Яғни жаңа өндірістерді қалыптастыру керек. Сондай-ақ жұмыс істеп тұрған

өндірістерді техникалық қайта жарақтандырады. Мұның бәрі қайта құрылымдауға алып келетін нақты активтерге капитал құраушы инвестициялармен байланысты.

Салымдық активтерге инвестицияланған жылжымайтын мүлік объектілері жатады. Мүліктің объектісі салымдық актив болып табылады. Мақсатты пайдалану үшін көп уақыт мерзімін қажет етеді. Салымдық активтерге келесілер жатады: ұзақ мерзімге пайдаланылатын жылжымайтын мүліктер, мүліктік кешендер, сатып алынатын, салынатын баламалы активтер. Бұған көп шығындар мен уақытты талап етеледі. Осы салымдық мүлікті сатып алуға (салуға) бағытталатын кредиттердің немесе қарыздардың құны болады. Ол кіреді осы ұзақ мерзімді мүліктің құнына.

Көп жағдайда қайта салымдауды айтуға болады. Бұл мекеменің меншігіне қайта инвестицияланған нақты салымдар. Яғни амортизация мен пайдадан тұратын бос иелігіндегі қаржыларды өндірісті дамытуға кері бағыттау. Бүгінгі таңда пайдалануға жатпайтын бос қаржылар инвестициялық жобаларды қаржыландырудың негізгі көзі екені белгілі.

Нақты салымдардың көп бөлігі тараптардың қарыздары немесе салымдық қаражаттар түрінде мүмкін емес тартылуы.

Мүліктік кешендерді, яғни техника парктерін қайта құрылымдау мүліктік реформалардың негізгі нәтижесі. Қарапайым, кеңейтілген, инновациялық, аралас жабдықтар паркін жаңартудың төрт түріне жатады.

Қарапайым ережеге сәйкес тозған жабдықты немесе толығымен тозған жабдықты ауыстыру ұсынылады. Яғни жаңа немесе ұқсас болады. Бұл ретте өндірістік қуат бұрынғы деңгейде қалады. Немесе төмендетілуі күтіледі. Жабдықтар паркінің үлгілік құрамы жаңа үлгілердің тоқтатылған шығарылымның орнына келуімен де өзгермейді.

Қарапайым жаңғырту ауқымды қайта құрылымдауды тадап етеді. Бұл ретте парктің жабдығы өндірістік қуаттардың өсуіне сәйкес келетін жаңа бірыңғай жабдықты енгізу есебінен кеңейтіледі. Кәсіпорын өндірісінің кеңеюімен қосымша алаңдар салынады. Жылжымайтын мүлікті жалға беруді ұйымдастыру қосымша мүмкін болатыны ықтимал.

Ескірген жабдықты инновациялық технологияларды инновациялық жөндеу қолдануға болады. Бұл ретте прогрессивті және заманауи жабдықтармен алмастыруды ұсынады. Техника паркінің үлгілік құрамы өзгеріске ұшырайды. Инновациялық жаңғырту ықпал етеді: еңбек өнімділігінің өсуіне. Сонымен қатар материалдық және энергетикалық ресурстарды үнемдеуге, өнім сапасын арттыруға. Инновациялық нұсқада осы деңгейде қалады: өндірістік қуаттылықтардың өзгеруі және оларға қызмет көрсету.

Интеграцияланған жаңғырту жабдығы паркінің әртүрлі бөліктері үшін ұсынылады: қарапайым, кеңейтілген және инновациялық жаңғыртулардың өзара үйлесімділігі. Олар үшін жаңғыртудың қолайлы түрі таңдалады.

Өндірістік қуат негізгі қорларды жаңғырту нәтижесінде өзгереді. Ол сандық (ассортиментті өзгертпестен) және сапалық (өнім ассортиментін өзгертумен) болуы мүмкін. Бұл жабдықтар паркінің құрамын толық немесе жеке өзгертуге әкеледі. Себебі ескі, талап етілмеген жаңа өнімді жасау үшін. Бұл ретте жаңартылады парктің үлгілік құрамы. Ал өзгереді өндірістік қуаттар сандық емес, сапалық жағынан.

Қарастырылып отырған кезеңдегі екі тәуелсіз процесс жаңғырту және істен шығу. Негізгі құралдарының кезеңдік құнындабұл процестердің динамикасы көрінеді. Жаңарту кезінде біз жоғары кадамды, ал істен шыққанда төмен кадамды қадағалаймыз.

Көбінесе инвестициялық жобаларды әзірлеу сапасына, олардың тиімділігін бағалауға, бағдарлама бойынша жұмыстарды таңдаудың дұрыстығы мен негізділігіне, жобаны іске асыру жоспарына байланысты болады: кәсіпорынның материалдық-техникалық базасын дамыту мен қайта құрудың сәттілігі [2].

Бірнеше бағдарларда тозған себебінен дами алады ұйымдық шеңберіндегі операциялану болып табылатын мүліктер жиынтығы. Оларға бағыныштылардың стратегиялық көзқарасы негізінде қол жеткізіледі: кәсіпорынның жалпы мақсаты ретінде осы бағыттардың келісімділігі. Болашақта оның нәтижелері көрсетіледі. Кәсіпорын өндірісіндегі бүлінуі есебінен жабылмайдықысқа мерзімді диспропорцияның. Салымдық жобалармен жүргізіледіменшікті қайта құру. Салымдық стратегияның бір түріне жатадыменшіктелетін қайта құрылымдау стратегиясы. Мүліктік кешендерді дамытушылық пен кері құру жөніндегі салымдық жобалардың бүкіл жиынтығы үшін бірізді вектор болып табылады: трансформациялау стратегиясының меншікті түрі.

Функционалды стратегиялардың бірі ретінде қарастырылады меншікті трансформациялау стратегиясы. Оның мазмұны анықталады мекемелер мен ұйымдардыңтұтас корпоративтік стратегиясымен кәсіпорынның салымдық ұзақ мерзімді жоспарының құрамдас бөлігі ретінде. Белгілерге ие және оның функциялары мен мақсаттарына сәйкестілігі корпоративтік стратегияға қатысты салымдық жоспар. Корпоративтік стратегиямен байланысты болса тікелей инвестициялық стратегия, онда көлденең функционалды жоспарлаумен байланысты: қаржылай, өндірістей, тауарлай, маркетингтеу, бағалау, технологиялау ерекшеліктері, инновациялды, кадрлау әлеуеті, әлеуметтеу және т.б.

Мекеменің салымдық қызметтің мақсаттары айқындаушы бірізділігін қамтамасыз ететінсалымдық жоспарлау келесі өзара байланысты процестерді біріктіреді:

- 1) тартылған инвестицияларды ұйымдастыру, инвестициялау көздерін таңдау;
- 2) кәсіпорынды дамыту үшін экономикалы, технологиялы, инновациялы, әлеуметтеу, экологиялы және басқа да міндеттерді шешімдер үшін жобалар жиынтығын қалыптастыру, яғниинвестициялық жобалау;
- 3) мерзімдері мен бағыттары бойынша қалыптастыруинвестициялық бюджетті;
- 4) инвестициялық портфельді қалыптастыруға алып келетін жобаларды біріздендіру болып табылады;
- 5) инвестициялық стратегияны практикалық іске асыру инвестициялық бағдарламаларды әзірлеу және іске асыру жолымен [3].

Инвестициялық қызметтің белгілі бір сегментін қамтиды меншікті трансформациялаудың стратегиясы. Оның бағыты аясында жоғарыда аталған барлық процестерді қамтиды.

Кең таралған мақсаттары инвестициялық стратегияны қалыптастыру мен іске асырудың:

- 1) инвестициялық қызметті қаржыландыруда меншікті, қарыз және тартылған капиталды кешенді пайдалану оңтайлы құрылымды қалыптастыру үшін;
- 2) Тиімді ресурс үнемдейтін технологияларды пайдалана отырып, өнімнің сапасын арттыруға және өзіндік құнын төмендетуге бағытталу. Өндірісті дамыту жаңа технологиялар негізінде;
- 3) акциялар шығаруды ұйымдастыру;
- 4) кәсіпорынның қаржылық жағдайын нығайту болып табылады, сонымен қатар теңгерімнің қанағаттанарлық құрылымына қол жеткізу;
- 5) өндіріс көлемін ұлғайту, ассортиментін кеңейтуді қарастыру;
- 6) экологиялық таза өнімдерді енгізу.

Жоғарыда аталған ерекшеліктерді ескерген дұрыс. Мақсаттар меншікті өзгерту стратегиясын қалыптастыру үшін маңызды ролге ие.

Келесі бөліктерден тұрады қайта құрылымдау қасиеттері бар стратегияны қалыптастыру моделі:

1) стратегиялық алғышарттарға кешенді талдау жасау мүлiктiк қайта құрылымдауға алып келетiн;

2) меншiгiндегi мүлiктi трансформациялау жоспарының тұжырымдамалық сипаттамасы;

3) мүлki меншiгiндегi трансформациялаудың ұзақ мерзiмдiк бағдарламасы.

Жалпылама талдау келесi бағдарлар бойынша стратегиялық алғышарттарға жүргiзiледi:

1) Қаржылық жағдайды талдау;

2) талдау мүлiктiң жай-күйiн;

3) банктiң жай-күйiн талдау жобалық пайымдауларының;

4) талдау кәсiпорынның салымдарды тарту тартымдылығын [4].

Стратегиялық алғышарттарды кешендi талдауда меншiктi трансформациялау стратегиясының тұжырымдамасы әзiрленетiн болады. Негiзiнде екi негiзгi бөлiктен: үстем стратегия мен стратегияны iске асыру тетiгiнен тұратын.

Басым стратегия стратегияны әзiрлеудегi негiзгi мақсатты көрсетедi және қалған мақсаттарға ие. Трансформацияның басым қасиетiнен стратегиялардың келесi түрлерi ажыратылды [5]:

1. мүлiктiк кешендердi дамытудың инновациялық сипаты бар стратегия. Бұл стратегия жоғары технологиялық өндiрiс кәсiпорындарына тән. Компанияның алдыңғы қатарлы өндiрiстiк технологияларды енгiзуге жағдай жасайтын инновациялардағы көшбасшылығы бұл стратегияның басты ерекшелiгi.

2. өндiрiстiк базаның жоғары икемдiлiгiн қамтамасыз ету стратегиясы. Тез бейiмделетiн техникалық базаны құруда көрiнедi бұл стратегия алдыңғы қатарда өнiм түрлерiн өзгерту үшiн.

Жабдық паркi жабдыкталған автоматтандырудың жоғары деңгейлi технологиялық машиналарымен.

3. қол жеткiзу стратегиясы мүлiктiк кешендердiң теңгерiмiне. Кәсiпорынның мүлiктiк кешендерiнiң құрылымдық балансы сәйкестiк деңгейiнiң жоғары деңгейiн бiлдiредi, оны қалыптастырудың әртүрлi салаларындағы. Сәйкестiктiң үш түрiн ажыратуға болады мүлiктiк кешеннiң қасиеттерiн талдаудан: меншiк объектiлерi арасында, мүлiктiк кешен мен оның бөлiктерiнiң функциялары арасында және кешеннiң қалыптасу процесi мен жағдайын сипаттайтын көрсеткiштер арасында. Iштей немесе сырттай деп бөлiнетiн пайда болу аймағынан тәуелдi. Өзара әрекеттесетiн аралығында орнатылады сырттай жағынан кешен мүлiктiк жататын жиынтықты мен басқа жүйелер. Ол орнатылады iшкi мүлiк кешенiнiң элементтерi арасында.

4. ұтымдылықты құрылымды ұзақ мерзiмдi жоспарлау. Бұл келесi кәсiпорындарға тән: стратегия прогрессивтi жағдайдалы экономикадағы және қаражаты шектеулi. Олар тырысады өндiрiстiк ағындардың қысқа бағыттарын пайдалануға. Мүлiктiк кешендердiң құрамындағы барлық артық заттарды алып тастайды. Қажеттi мүлiктi сатып алуға жiберiледi шығарылған мүлiктi сатудан түскен кiрiстер.

5. пайдаланудағы үнемдеу стратегиясы. Ол жылжымайтын мүлiкпен алмасу стратегиясын көрсетедi: отын-энергетикалық және материалдық ресурстардың үлкен шығындарын қажет етпейтiн үнемдi машиналарды сатып алу кезiнде.

6. капиталдандыруға немесе құнын арттыруға бағытталған стратегия. Меншiк мүдделерi бойынша алдыңғы қатарда саналады бiр қатар жұмыстарда бұл стратегия. Қайта құрылымдауды жүргiзетiн стратегия, акцияларды қор нарығына орналастыруды, сыртқы инвесторларды тартуды қалайтын кәсiпорындарға тән. Құнның өсуi компанияны оның барлығын немесе бiр бөлiгiн сатуға итермелейдi. Мұндай сатылымдарды ұйымдастыруға дайындық операциясы меншiктi қайта құруға тән [6].

Іске асыру тетігін көрсетуі тиісменшікті трансформациялау стратегиясының тұжырымдамасы: жылжымайтын мүлікке тиісті өзгерістермен қайта құрылымдау, сонымен қатар құрылыс жұмыстарымен кеңейту қосымша, кәсіпорын өндірісіндегі техникалық қайталама жарақтандыруды қажет ететін жабдықтар паркіндегі өзгерістермен. Өзгерістер жоспарының концепциясы салымдық жобаларды әзірлеу кезінде басымдықтардың қандай түрде болуы керек, осы ұсынылған алғышарттардың корпоративтік жоспарлаумен сәйкесті үйлесімділігі, алдағы мақсаттарға ұмтылуда қандай жобалық жиынтығы жүргізілуде анық түсінік берілгені дұрыс.

Салымды немесе тартылатын объектілер жиынтығын қамтуда қосалқы ұзақ мерзімдік салымдық бағдарламада нақтыланатын өзгерістер концепциясы пайдалануға берілген дамуымен байланысты мүліктік жиындардың үдемелілігімен.

Мүліктік жиындарды пайдаланудағы жалпы салалық өзгерістері бойынша меншікті трансформациялау бағдарламасына тән: салымды жобалар мен іс-шаралардың ұзақ уақытқа арналған жоспары.

Нәтижесінде меншікті қайта құрылымдау бағдарламасын әзірлеу кезінде келесі міндеттер шешіліп, нәтижелер айқындалды [7]:

- 1) тиімді және қолжетімді жобаларды таңдау кәсіпорынның стратегиялық мақсаттары мен жай-күйін ескере отырып;
- 2) басымдықтарды айқындау іріктелген жобаларды іске асырудағы;
- 3) жекелеген жобалар арасындағы өзара байланыс уақыт пен ресурстар шығындары бойынша.

Монопроекттер мен мультипроекттерге бөлінген жобалар желісін ұсынады қасиеттерді өзгерту бағдарламасы.

Монопроект кешенге қарағанда қатаң уақытша және қаржылық жоспарда бір реттік, тар пайдаланылуымен ерекшеленеді. Жаңа арнайы әзірлеу жабдықтар мен технологияларды, өндірістік база құру нақты өнім өндіру үшін, қайта құрылымдау өндірістік алаңдарды еңбек жағдайларына қойылатын жаңа талаптармен және т.б.), жоба бойынша басшының нұсқаулығымен бір команданың мамандары жүзеге асырады.

Қорытынды

Ұйымдастыруға қабілетті және технологиялы өзара байланысының жиынтығы мультипроект - бірыңғай алға қойған мақсатты-міндеттерге бағытталған көптеген монопроектілердің (технологиялық қайта жарақтандыру кәсіпорындағы жабдықтың агрегаттық паркін, кәсіпорынды қайта құрылымдау және басқалар бизнес-бірліктер түрінде өз өндірісін көрсете отырып). Көп деңгейлі басқаруға ие мультипроект бүкіл жоба деңгейінде, сондай-ақ оның монопроект деңгейінде жүзеге асырылатын.

Автономды, қосылмалы болып бөлінеді монопроекторлар. Басқа проектілерден іргесін аулақ және жеке, жергілікті орындалады автономды монопроектілер. Байланысты моножобалардың әртүрлі технологиялық және ұйымдастырушылық байланыстары бар және басқа моножобалардың жұмысымен байланысты мерзімдері мен нәтижелері көбінесе басқа жобаларды іске асыруда жатыр. Кейбір жағдайларда көптеген жобаларға біріктіріледі көптеген байланысты жобалар.

Әртүрлі бағдарламалық құралдар жасалды қазіргі уақытта компьютерлік технологиялар негізінде мультипроекттердегі моножобалардың оңтайлы синтезін жүргізуге мүмкіндік беретін.

Жаңа кәсіпорын үшін активтердің қажетті ең төменгі жалпы сомасын анықтау үшін әртүрлі қызмет саласындағы кәсіпорындардың жарғылық қорын (инвестициялық қорлар мен

компаниялар, сақтандыру компаниялары, коммерциялық банктер және басқалары) және ұйымдық-құқықтық формаларын (АҚ, ЖОО) қалыптастыруға еліміздің әрекет ететін заңдарымен бекітілген талаптарды есепке алу керек. Осы кәсіпорындармен алынған қаражаттардың жалпы сомасы заңмен бекітілген жарғылық қордың ең төменгі мөлшерінен төмен болмауы керек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Жиляков Д.И. Финансово-экономический анализ (предприятие, банк, страховая компания): Учебное пособие [Текст]/ Д.И. Жиляков. – М.: КноРус, 2012. – С. 67.
- 2 Толпегина О.А. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности: Учебник для бакалавров [Текст]/ О.А. Толпегина, Н.А. Толпегина. – М.: Юрайт, 2013. – С. 153.
- 3 Иванов И.Н. Экономический анализ деятельности предприятия: Учебник [Текст] / И.Н.Иванов. – М.: НИЦ ИНФРА-М, 2013. – С. 35.
- 4 Аверина О.И. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности: Учебник [Текст]/ О.И.Аверина, В.В.Давыдова, Н.И. Лушенкова. – М.: КноРус, 2012. – С. 89.
- 5 Ахметова Г.Т., Габдуллин Н.И., Сисенгалиева Ш.Б., Жамбылова Г.Ж. Методологические вопросы повышения эффективности управления затратами и доходами на предприятий// Вестник Атырауского государственного университета им. Х.Досмухамедова №2 (49) июнь, 2018. – С. 87-92.
- 6 Каурова О.В. Финансово-экономический анализ предприятия: Учебное пособие [Текст]/ О.В. Каурова. – М.: Кно Рус, 2012. – С. 112.
- 7 Войтоловский Н. В. Экономический анализ. Основы теории. Комплексный анализ хозяйственной деятельности организации. – М.:Юрайт, 2010. –с. 507

ПУТИ МОДЕРНИЗАЦИИ И РАЗВИТИЯ ИМУЩЕСТВЕННЫХ КОМПЛЕКСОВ ПРЕДПРИЯТИЯ

Стратегические инвестиционные проекты должны в первую очередь включать финансовую поддержку, определяющую состав и структуру источников финансирования. Ведь известно, что основная часть источников финансирования идет по имущественным отношениям. К ним, наряду с собственными, относятся заемные средства и привлеченные источники.

Основной частью программы трансформации собственности является инвестиционный портфель как совокупность инвестиционных проектов, отобранных для реализации на данном предприятии. Остановимся на определении оптимального инвестиционного портфеля. Под оптимальным инвестиционным портфелем понимается совокупность эффективных инвестиционных проектов, обеспечивающих прибыль от инвестиций.

Имущественные преобразования проводятся с реализацией инвестиционных проектов, каждая из которых характеризуется определенным объемом инвестиций. Под инвестициями подразумеваются как денежные средства, вложенные в реализацию проектов, так и другие капиталы.

В ходе написания статьи была представлена программа имущественной реструктуризации, представляющая комплекс мер по структурным, технологическим и организационным изменениям операционных имущественных комплексов и долгосрочный план реализации инвестиционных проектов. Трансформация собственности-целенаправленный процесс по изменению операционного имущественного комплекса (СМК), который приводит к новому качественному состоянию, соответствующему стратегии экономического роста комплексной компании.

Ключевые слова: трансформация собственности, инвестиционный актив, инвестиционная стратегия, монопроект, мультипроект.

WAYS OF MODERNIZATION AND DEVELOPMENT OF ENTERPRISE PROPERTY COMPLEXES

Strategic investment projects should primarily include financial support that determines the composition and structure of funding sources. After all, it is known that the main part of the sources of funding comes from property relations. These, along with their own, include borrowed funds and attracted sources.

The main part of the property transformation program is the investment portfolio as a set of investment projects selected for implementation at this enterprise. Let's focus on determining the optimal investment portfolio. An optimal investment portfolio is a set of effective investment projects that provide a return on investment.

Property transformations are carried out with the implementation of investment projects, each of which is characterized by a certain amount of investment. Investments include both funds invested in the implementation of projects and other capital.

In the course of writing the article, the property restructuring program was presented, which represents a set of measures for structural, technological and organizational changes in operating property complexes and a long-term plan for the implementation of investment projects. Property transformation is a purposeful process of changing the operational property complex (QMS), which leads to a new qualitative state that corresponds to the economic growth strategy of a complex company.

Key words: transformation of ownership, investment asset, investment strategy, monopoint, multiproject.

References

- 1 Jilakov D.İ. Finansovo-ekonomicheski analiz (predpriatie, bank, strahovaia kompania): Uchebnoe posobie [Teks]/ D.İ. Jilakov. – M.: KnoRus, 2012. – S. 67.
- 2 Tolpegina O.A. Kompleksnyi ekonomicheski analiz hozäistvennoi deiatelnosti: Uchebnik dlä bakalavrov [Teks]/ O.A. Tolpegina, N.A. Tolpegina. – M.: İurait, 2013. – S. 153.
- 3 İvanov İ.N. Ekonomicheski analiz deiatelnosti predpriatia: Uchebnik [Teks] / İ.N.İvanov. – M.: NİS İNFRA-M, 2013. – S. 35.
- 4 Averina O.İ. Kompleksnyi ekonomicheski analiz hozäistvennoi deiatelnosti: Uchebnik [Teks]/ O.İ.Averina, V.V.Davydova, N.İ. Luşenkova. – M.: KnoRus, 2012. – S. 89.
- 5 Ahmetova G.T., Gabdullin N.İ., Sisengalieva Ş.B., Jambylova G.J. Metodologicheskie voprosy povyšenia effektivnosti upravleniia zatratami i dohodami na predpriatii// Vestnik Atyrauskogo gosudarstvennogo universiteta im. H.Dosmukhamedova №2 (49) iün, 2018. – S. 87-92.
- 6 Kaurova O.V. Finansovo-ekonomicheski analiz predpriatia: Uchebnoe posobie [Teks]/ O.V. Kaurova. – M.: Kno Rus, 2012. – S. 112.
- 7 Voitolovski N.V. Ekonomicheski analiz. Osnovy teorii. Kompleksnyi analiz hozäistvennoi deiatelnosti organizatsii. – M.:İurait, 2010. – s. 507

Information about authors:

Samal Aldeshova, Master economic sciences, senior teacher of Finance and Accounting, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Student Ave., E-mail: s.aldehova@asu.edu.kz, ORCID 0000-0001-5366-2487

Gulmira Akhmetova, Candidate of economic Sciences, Assoc. prof. Departments Finance and accounting, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Student Ave., E-mail: g.akhmetova@asu.edu.kz ORCID 0000-0001-9510-8695

Maiya Baimukhanova, Master economic sciences, senior teacher of Management, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Student Ave., E-mail: m.baimuhanova@asu.edu.kz, ORCID 0000-0001-5095-6754

Amangeldy Kulbatyrov, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Almaty Technological University, E-mail: tautens@mail.ru, ORCID 0000-0002-9457-3779

**ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ,
ПУБЛИКУЕМЫМ В
НАУЧНОМ ЖУРНАЛЕ "ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
Х.ДОСМУХАМЕДОВА"**

**Вестник
Атырауского
университета
имени
Х.Досмухамедова**

***УДК, МРНТИ**

***Ф.И.О. автора(-ов), ORCID iD** *Инициалы и фамилия авторов (первый автор текста, затем соавторы и научные руководители);*

***Место работы автора(-ов)** *Наименование учреждения, город, индекс, страна;*

***Электронная почта (обязательно);**

***Название статьи** * *должно быть максимально кратким, информативным, без сокращений;*

***Аннотация (не менее 150 слов) на 3-х языках (русский, казахский, английский): не менее 150 слов.** *(Содержание: Цель исследований. Что сделано. Что обнаружено. Чем важны результаты, область применения, есть ли аналоги в мире);*

***Ключевые слова на 3-х языках – 5-6** *одиночных слов, не более двух-трёх словосочетаний;*

Полный текст статьи (Введение, основная часть и заключение)

Список литературы должен быть оформлен согласно ГОСТ 7.1-2003.

***Сведения об авторе(-ах) на английском языке.** Указываются полные сведения об авторе(-ах): Ф.И.О. полностью, учёная степень и звание, должность, полное название организации, полный рабочий или домашний адрес (с указанием почтового индекса), e-mail, номер рабочего, домашнего или мобильного телефона, ORCID iD.

Все статьи проходят через *двойное слепое рецензирование*

Отв. за выпуск,
редактор
Г. Кайырғалиева
Технический редактор,
компьютерная верстка
С.Н. Сисеналиева

Подписано в печать
28.06.2021
Формат 60х84/8
Усл.-печ. л. 25,75
Тираж 300 экз.
Заказ 1
Цена договорная

**Издательство
Атырауского
университета
имени Х.Досмухамедова**

060011, г. Атырау,
пр. Студенческий, 1
**Отпечатано
в типографии
издательства**

